

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра педагогіки і психології початкової освіти

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

Тема: ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ МИСТЕЦТВА

Виконала:

Анастасія ВІННІКОВА
студентка 61М2-ПО групи
ННІ Педагогіки і психології
денної форми навчання
напрямок підготовки 01Освіта/Педагогіка
спеціальності 013 Початкова освіта
освітньої програми Початкова освіта

Науковий керівник:

доктор педагогічних наук,
професор Сергій ПШУН

Консультант:

(науковий ступінь, учене звання, посада)
(ініціали, прізвище)

Допущено до захисту

"__" _____ 20__р.

Завідувач кафедри

(підпис) (ініціали, прізвище)

Дата захисту: «__» _____ 20__ р.

Оцінка _____

Підписи членів ЕК: _____

Глухів, 2023

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Теоретичні основи формування громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва.....	6
1.1. Понятійний апарат досліджуваної проблеми.....	6
1.2. Складові громадянської компетентності молодших школярів.	19
1.3. Теоретичний підхід до визначення впливу засобів мистецтва на формування громадянської компетентності в дітей молодшого шкільного віку.....	33
Розділ 2. Розвиток громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва у сучасній освітній практиці.....	47
2.1. Педагогічні умови формування громадянської компетентності в дітей молодшого шкільного віку.....	47
2.2. Методи та прийоми використання засобів мистецтва в освітньому процесі молодших школярів	60
2.3. Експериментальна перевірка впливу засобів мистецтва на формування громадянської компетентності молодших школярів у сучасній освітній практиці	70
Висновки.....	85
Список використаних джерел	89

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Великий інтерес до проблеми формування у підростаючого покоління громадянської компетентності викликаний процесом становлення української держави як суверенної та демократичної країни. Звертаючи увагу на події, які останнім часом відбуваються в нашій державі, проблема громадянської компетентності й патріотизму знаходиться на загальнодержавному рівні. Про це свідчить Державний стандарт базової середньої освіти затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898, де громадянська є однією з ключових компетентностей, в якій зазначається, що «громадянські та соціальні компетентності пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей».

В основу Концепції Нової української школи покладено виховання учнів на цінностях, тобто формування ціннісного ставлення й судження, що слугують базою для щасливого особистого життя та успішної взаємодії з суспільством. А отже, це значним чином актуалізує питання відновлення історичної пам'яті про державні традиції, устрій та побут українського народу, його культурну та мистецьку спадщину. Таким чином, мистецтво є головним чинником впливу на формування громадянської компетентності у молодших школярів. Саме патріотизм молодого покоління вихований на мистецьких здобутках українців спроможний дати новий імпульс духовному оздоровленню нації, формуванню в Україні громадянського суспільства, яке передбачає трансформацію громадянської свідомості, моральної, правової культури особистості, розквіту національної самосвідомості.

Аналіз актуальних досліджень засвідчив, що питання компетентності цікавить науковців давно. Так з європейських учених присвятили цій проблемі свої праці Ф. Вейнерт, Ж. Делор, Дж. Карсон, Р. Кеган, У. Мозер та ін., з вітчизняних – О. Антонова, Л. Маслак, Н. Бібік, С. Бондар, М. Головань,

І. Зязюн, О. Пометун та ін. Концептуальні засади реалізації компетентнісного підходу висвітлено у роботах О. Маращук, М. Нагач, К. Рудніцької та ін.

Різні аспекти формування громадянської компетентності школярів досліджували П. Вербицька, І. Ковальчук, Л. Кравченко, О. Кучер, Т. Ладиченко, Р. Мохнюк, О. Муляр, С. Позняк, О. Пометун, Т. Ремех, М. Рудь, С. Рябова, Т. Смагіна, О. Сухомлинська, І. Тараненко, М. Товкало та ін. Прагнення розвинути особистість та її естетичну культуру вивчали багато письменників, педагогів, діячів культури таких як Д. Кабалевський, А. Макаренко, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін., особливо в найбільш придатному для цього молодшому шкільному віці. У науковій літературі ставиться питання про необхідність удосконалення й посилення впливу мистецтв на особистість школяра. Спектр можливих напрямів аналізу процесів формування громадянської компетентності у дітей засобами мистецтва не вичерпаний і надає широкі можливості для досліджень у цій сфері.

Об'єкт дослідження – громадянська компетентність молодших школярів.

Предмет дослідження – формування громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва.

Мета дослідження – висвітлити теоретичні аспекти та експериментально перевірити вплив засобів мистецтва на формування громадянської компетентності в молодших школярів.

Для досягнення поставленої мети були визначені **завдання дослідження**:

1. З'ясувати понятійний апарат досліджуваної проблеми та визначити складові громадянської компетентності.

2. Визначити педагогічні умови, використання методів і прийомів навчання в початковій школі, які сприяють формуванню громадянської компетентності молодших школярів.

3. Розробити та експериментально перевірити вплив засобів мистецтва на формування громадянської компетентності молодших школярів у сучасній освітній практиці.

Методи дослідження. Для реалізації мети й поставлених завдань використано комплекс загальнонаукових методів, серед яких:

– *теоретичні*: аналізу, узагальнення, зіставлення різних поглядів на досліджувану проблему; метод аналізу визначення понять; моделювання та класифікація здобутої інформації з метою визначення педагогічних умов формування громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва;

– *емпіричні*: методики діагностики відповідно до завдань дослідження; аналіз навчальних програм та календарно-тематичних планів початкової школи – для визначення рівня національно-патріотичного виховання молодших школярів у сучасній освітній практиці; педагогічний експеримент – для перевірки ефективності використання засобів мистецтва в освітньому процесі початкової школи та визначення їх впливу на формування громадянської компетентності молодших школярів;

– *статистичні*: кількісний та якісний аналіз, методи математичної статистики – для забезпечення наукової достовірності результатів дослідно-експериментальної роботи.

Практична значущість одержаних результатів полягає у визначеності педагогічних умов, методів і прийомів роботи, використання яких в освітньому процесі початкової школи забезпечують формування громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва. Теоретичні положення, науково-методичні матеріали та висновки дослідження створюють основу для вдосконалення процесу навчання та виховання молодших школярів на здобутках українського мистецтва, що дає новий імпульс формування компетентного громадянина своєї країни.

Структура магістерської роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел.

Розділ 1.

Теоретичні основи формування громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва

1.1. Понятійний апарат досліджуваної проблеми

Цільовою орієнтацією освітнього процесу в Новій українській школі є компетентнісний підхід, що означає спрямованість навчання на розвиток у кожного учня ключових і предметних компетентностей. Результатом такого процесу має стати формування загальної компетентності, що є інтегрованою характеристикою особистості, яка включає знання, уміння, ставлення, досвід діяльності й поведінкові моделі. Як зазначено в Концепції Нової української школи, реалізація компетентнісного підходу в навчанні має враховувати особистісні інтереси учнів і забезпечувати розвиток передусім необхідних у реальному житті ключових компетентностей [42]. Ці завдання мають розв'язуватися шляхом комплексного впливу на всі аспекти формування дитячої особистості і компетентнісного підходу, який, на думку І. Бега, повинен забезпечити високий рівень компетентності учнів [11].

Проблема формування громадянської компетентності знаходить своє відображення в чинних освітніх документах останніх років. Серед законодавчих документів, які формують сучасну освіту, є Державна Національна програма «Освіта України: XXI століття», Закон України «Про освіту», Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки тощо. Про актуальність громадянської освіти свідчать прийняті в останні роки такі документи, як «Концепція національного громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» та «Концепція громадянської освіти в Україні». У них підкреслюється пріоритетність виховання особистості, якій притаманні якості і риси характеру національно свідомого громадянина, патріота, що спрямовує почуття і вчинки на

саморозвиток та розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні.

У законі «Про освіту» визначено, що компетентність – це динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та подальшу навчальну діяльність [69]. Взагалі, до питання вивчення сутності поняття компетентності зверталися багато педагогів і науковців, зокрема М. Головань вважає, що «компетентність – це володіння компетенцією, яка виявляється в ефективній діяльності та включає особисте ставлення до предмету і продукту діяльності; компетентність – це інтегративне утворення особистості, що інтегрує в собі знання, уміння, навички, досвід і особистісні властивості, які обумовлюють прагнення, здатність і готовність розв’язувати проблеми і завдання, що виникають в реальних життєвих ситуаціях, усвідомлюючи при цьому значущість предмету і результату діяльності» [22].

У словнику іншомовних слів подано, що компетентність у перекладі з латинської *competentia* означає коло питань, в яких людина добре обізнана, має знання та досвід. Компетентність також визначається як набута у процесі навчання інтегрована здатність особистості, яка складається із знань, досвіду, цінностей і ставлення, що можуть цілісно реалізуватися на практиці [76]. У тлумачному словнику української мови компетентність вживається як властивість за значенням компетентний, тобто: 1) такий, що має достатні знання в якій-небудь галузі; який з чим-небудь добре обізнаний; тямущий; який ґрунтується на знанні; кваліфікований; 2) який має певні повноваження; повноправний, повновладний [77, с. 250].

Українська дослідниця Н. Мойсеюк вважає, що «компетентність – якість особистості, яка необхідна для якісної продуктивної діяльності в певній сфері» [56, с. 639]. Вона наголошує, що до складу компетентності входять не

абстрактні загальні та предметні вміння та навички, а конкретні життєві, які будуть необхідними людині будь-якого віку чи фаху.

Багатоаспектно пропонують розглядати компетентність О. Антонова та Л. Маслак: гармонійне, інтегроване, системне поєднання знань, умінь і навичок, норм, емоційно-ціннісного ставлення та рефлексії, що складають мінімальну готовність особистості до вирішення практичних завдань [4, с. 101].

Також, слід відмітити, що значна кількість дослідників поділяють думку щодо розуміння компетентності як результату набуття компетенцій. За визначенням групи науковців, а саме: Н. Авшенюк, Т. Десятова, Л. Дяченко, Н. Постригач, Л. Пуховської, О. Сулими та інших з Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, вважають, що компетентність – це результат набуття людиною компетенцій, які дають їй змогу якісно виконувати трудові функції, успішно засвоювати знання, взаємодіяти з іншими людьми в різних ситуаціях, швидко адаптуватися до змін у професійній діяльності, набувати соціальної самостійності [41, с. 17].

О. Марущак, аналізуючи думку як європейських науковців, таких як Ф. Вейнерт, Ж. Делор, Р. Кеган, У. Мозер, Дж. Равен, Д. Райхен, Л. Салганік та інші, так і вітчизняних дослідників Н. Бібіка, С. Вітвицької, Н. Волкової, М. Головань, І. Зязюна, А. Лісовської, О. Пометун, Н. Сидорчука та інших, дійшла висновку, що компетентності є індикаторами, які дозволяють визначити готовність до конкретної діяльності, особистого розвитку та продуктивної участі в житті суспільства. Їх набуття дає людині можливість орієнтуватися в умовах сучасного суспільства, інформаційному просторі, подальшому здобутті освіти та мінливому ринку праці. Водночас позиції дослідників щодо окреслення поняття «компетентність» неоднозначні: одні ототожнюють їх з компетенціями, сукупністю знань, умінь, навичок особистості, готовністю до діяльності, інші підтримують точку зору, що ця категорія є окремим особистісним утворенням [50].

Ідеї компетентнісного підходу у загальній середній освіті є проблемою досліджень ряду сучасних науковців, а саме: Н. Бібіка, І. Єрмакова, О. Пометун, О. Савченко та інших. Сьогодні ми спостерігаємо специфічні зміни, які відбуваються в освіті, а саме: перехід від масового отримання дипломів до формування елітної системи освіти; перехід від механічного засвоєння інформації до формування компетентнісних якостей, потрібних для творчої діяльності. Це говорить про те, що основним орієнтиром сучасної освіти є формування творчої особистості, здатної саморозвиватися і самовдосконалюватися. Громадянське суспільство, його демократичні принципи та цінності, на які сьогодні орієнтується українська спільнота, адекватно скеровують особу на високу професійну компетентність, активну і принципову поведінку в усіх життєво-творчих процесах.

Під поняттям «компетентнісний підхід» розуміють спрямованість освітнього процесу на формування та розвиток ключових (базових, основних) і предметних компетентностей особистості. Традиційна система освіти акцентувала основні зусилля на набутті знань, умінь і навичок, що догматично абсолютизувало знання і формувало знаннєвий підхід до навчання. Основна увага при цьому фокусувалася на самих знаннях, а те, для чого вони потрібні, залишалось поза увагою.

Компетентнісний підхід переміщує акценти з процесу накопичення нормативно визначених знань, умінь і навичок у площину формування й розвитку в учнів здатності практично діяти і творчо застосовувати набуті знання і досвід. При цьому школа формує у випускника високу готовність до успішної діяльності в реальному житті. В такій концептуальній схемі вчителі та учні апріорі орієнтуються на особистісно орієнтовані і діяльнісні моделі навчання. Це вимагає від учителя зміщення акцентів у своїй освітній діяльності із інформаційної до організаційно-управлінської площини. У першому випадку вчитель відігравав роль «ретранслятора знань», а в другому – організатора освітньої діяльності. Змінюється й модель поведінки учня – від пасивного

засвоєння знань, до дослідницько активної, самостійної та самоосвітньої діяльності. Процес учіння наповнюється розвивальною функцією, яка стає інтегрованою характеристикою навчання. Така характеристика має сформуватися в процесі навчання і включає знання, вміння, навички, ставлення, досвід діяльності й поведінкові моделі особистості [94].

А. Лісовська, у ході свого дослідження, констатує той факт, що освіта в початковій школі протягом довгого часу будувалася за принципом надати учневі знання, а також організувати підґрунтя для формування навичок та звичок. На жаль, сьгоднішні реалії життя висувають набагато вищі вимоги, а тому, фундаментальні знання виявляються недостатніми для впевненого просування у житті. Істотно помітною стає особливість до тенденції виокремити старання та досягнення кожної особистості. Саме тому, неабияку цінність для життєвого успіху набуває компетентісна освіта, яка дає можливість вийти за межі традиційного навчання, в змісті якого результатом система знань, умінь та навичок учня, а не здатність результативно діяти [48]. Виходить, що теоретичне навчання змінюється в напрямку його застосування на практиці (див. рис. 1.1).

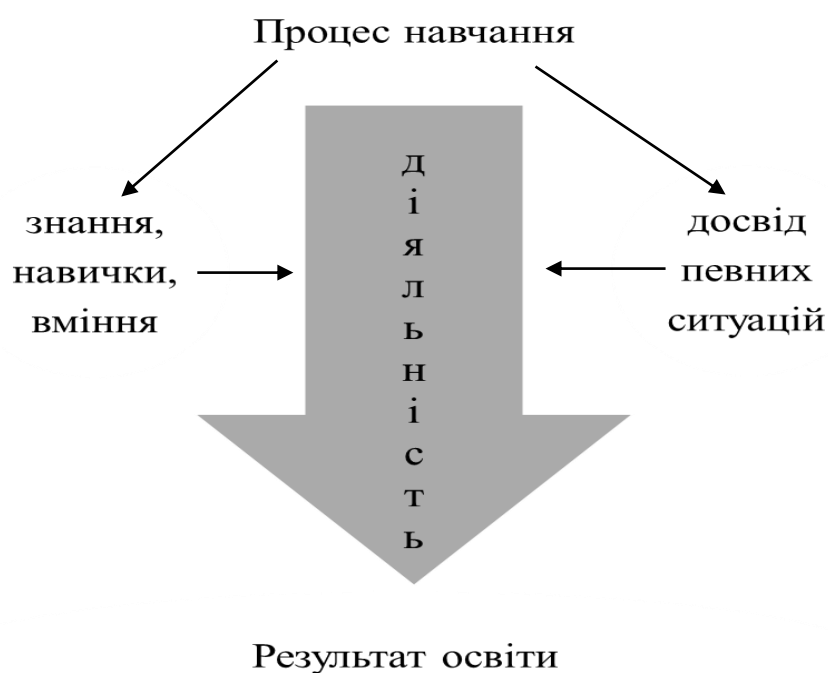

Рис 1.1. Компетентісний підхід у змісті освіти

Водночас М. Нагач зауважує, що компетентнісний підхід в освіті стає останнім часом все більш поширеним і претендує на роль концептуальної основи освітньої політики, здійснюваної як державами, так і впливовими міжнародними організаціями, підсилює практичну орієнтацію освіти, підкреслює значення досвіду, вмінь та навичок, що спираються на наукові знання. Визначальним фактором у реалізації компетентнісного підходу є зорієнтованість на розвиток системного комплексу умінь, смислових орієнтацій, адаптаційних можливостей, досвіду і способів трансформаційної діяльності з отриманням конкретного продукту [58].

Компетентнісний підхід дуже тісно пов'язаний з особистісно орієнтованим і діяльнісним підходами. Перший потребує свого перетворення з загальної моделі для «всіх» на суб'єктивні надбання одного учня, а також трансформації змісту освіти. На противагу йому, діяльнісний підхід реалізовується лише в діяльності, тобто під час виконання сукупності певного виду дій конкретним учнем.

Перехід до компетентнісного підходу це переорієнтація з самого процесу навчання на результат освіти під час діяльності учнів, це перенесення акценту з накопичення визначених знань, навичок та умінь на формування і розвиток у дітей, здатності застосовувати їх у практичній діяльності, а також досвід в певних ситуаціях. Таким чином, ми спостерігаємо той факт, що завданням сучасної школи є реалізація компетентнісного підходу в навчанні, який передбачає спрямованість освітнього процесу на формування і розвиток ключових компетенцій особистості. Результатом такого процесу має бути сформованість загальної компетентності людини, яка включає сукупність ключових компетенцій і є інтегрованою характеристикою особистості [12].

Початкова освіта – це перший рівень повної загальної середньої освіти, який відповідає першому рівню Національної рамки кваліфікації й закладає фундамент усій системі навчання школярів. Ще В. Сухомлинський прагнув, щоб початкова школа стала – школою мислення, фундаментом творчих

розумових сил учнів [82, с. 51]. Тому пріоритетне завдання навчання у початковій школі на сучасному етапі – закласти основу для всебічного розвитку дитини, забезпечити подальше становлення особистості, розвиток її розумових здібностей і, в першу чергу, навчити дітей самостійно і творчо мислити. Школа для дитини є першим соціальним інститутом, де відбувається і опанування культурним досвідом людства і творче перетворення його. Тому потрібно закласти у свідомість учня переконання, що творчість є цінним і найвищим даром людині, який саме і робить людину людиною [93].

Метою сучасної початкової освіти є всебічний розвиток дитини, її талантів, здібностей, компетентностей та наскрізних умінь відповідно до вікових та індивідуальних психофізіологічних особливостей і потреб, формування цінностей, розвиток самостійності, творчості та допитливості [28]. Таким чином, слід зазначити, що саме в ранньому віці формуються й закладаються основні риси компетентної людини.

Компетентністю Нової української школи є динамічна комбінація знань, вмінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, яка визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні вищої освіти.

Однією з ключових компетентностей Державного стандарту початкової освіти [28] є громадянська, яка передбачає:

- спроможність діяти як відповідальний громадянин та брати повноцінну участь у громадському та суспільному житті, зокрема школи та класу, спираючись на розуміння соціальних, економічних і політичних понять та сталого розвитку, критичне оцінювання основних подій національної, європейської та світової історії, а також повагу до прав людини та верховенства права, цінування культурного розмаїття різних народів та ідентифікацію себе як громадянина України;

- виявлення поваги до інших та толерантності, уміння конструктивно співпрацювати, співчувати та діяти в конфліктних ситуаціях, зокрема пов'язаних з різними проявами дискримінації. Дбайливе ставлення до особистого, соціального і фізичного добробуту та здоров'я, дотримання здорового способу життя; розуміння правил поведінки і спілкування, що є загальноприйнятими в різних спільнотах і середовищах, спроможність діяти в умовах невизначеності та багатозадачності.

У Концепції Нової української школи [42] громадянська компетентність розглядається як здатність та володіння громадянською культурою, культурою демократії, що передбачає наявність у особистості певних якостей та громадянських цінностей. У Концепції розвитку громадянської освіти в Україні зазначено, що вагомим елементом громадянської освіти має стати формування у громадян відповідального ставлення до інтересів України, захисту її суверенітету та територіальної цілісності, забезпечення безпеки та усвідомлення спільності інтересів людини та держави, розвиток національної ідентичності, що передбачає закріплення функціонування державної мови в усіх сферах суспільного життя, включаючи повагу та розвиток мов усіх національних меншин та корінних народів, які проживають на території України. Громадянська освіта має охоплювати всі види освіти, а також всі рівні освіти і всі вікові групи громадян та бути спрямованою на формування громадянських компетентностей. Громадянська освіта має бути практичною і повинна допомагати тим, хто навчається, у набутті необхідних компетентностей [43, с. 3].

На думку сучасних дослідників А. Колодія, Т. Кравчинської, В. Цвиха та інших, громадянську компетентність як особистісне утворення можна вважати не окремою рисою особистості, а сукупністю якостей та спроможностей, що характерні для громадянського суспільства не тільки країни, але і світу.

О. Овчарук визначає громадянську компетентність як одну із ключових компетентностей особистості що охоплює її здатність до політичного аналізу й

судження, здатність і навички пошуку й усвідомлення інформації, використання медіа-засобів і комунікації для участі в публічних дискусіях і процесах, здатність до демократичного ухвалення рішень чи певної дії [61].

У своєму дисертаційному дослідженні О. Кучер стверджує, що виявами громадянської компетентності є, притаманні людині такі якості, як відповідальність й упевненість, що виявляються в навичках критичного мислення, спроможності до кооперації для досягнення мети та ухвалення рішень, ставленні до правил як бажаних моделей поведінки, особистій відповідальності, толерантності й плюралізмі [46, с. 19]. Водночас Т. Смагіна зауважує, що компетентність людини в громадянській сфері кореспондує її громадянську відповідальність, вміння спільно з іншими виробляти рішення й реалізовувати його, виявляти толерантність, гармонійно поєднувати особисті інтереси з потребами окремої корпорації та суспільства, брати участь у функціонуванні демократичних інститутів, виявляти потребу в актуалізації й реалізації свого особистісного потенціалу [78, с. 39–40].

Як стверджує Т. Ремех, вивчаючи сутність громадянської компетентності учня Нової української школи, компетентність як міждисциплінарне поняття та компетентнісний підхід в освіті залишаються об'єктами прискіпливої уваги психологів, педагогів, соціологів та філологів. Однак громадянським аспектам компетентності надається недостатньо уваги [71, с. 35].

Беззаперечним є той факт, що у вихованні громадянина велика роль належить початковій школі. Але для того, щоб учитель був спроможний свідомо працювати в цій галузі, йому потрібно чітко уявляти, в чому полягає сутність такого складного особистісного феномена як громадянськість. Під громадянськістю молодших школярів М. Сіпліва розуміє інтегральне особистісне утворення, що характеризується розвитком таких комунікативних здібностей, завдяки яким вона може інтегруватися в суспільство за допомогою елементарних знань про державу, закони, права і відповідальність людини й громадянина [75].

Отже, як ми бачимо, необхідність принципово нового здійснення формування й розвитку у молодших школярів громадянської компетентності підкреслюється як в державних документах, що регламентують процес удосконалення освіти, так і є предметом дослідження ряду науковців. Що стосується мистецької освіти, тут на відміну від традиційного підходу до естетичного розвитку школярів, Державним стандартом початкової освіти передбачається реалізація формування культурної та інших компетентностей, цінностей у процесі пізнання мистецтва та художньо-творчого самовираження в особистому та суспільному житті, поваги до національної та світової мистецької спадщини [28].

Таким чином, не менш важливою у формування особистості є культурна компетентність, що передбачає залучення до різних видів мистецької творчості (образотворче, музичне та інші види мистецтв) шляхом розкриття і розвитку природних здібностей, творчого вираження дитини. Отже, сучасна освіта вимагає осмислення і творчого впровадження прогресивних концепцій як громадянської, так і мистецької педагогіки.

У сучасному суспільстві, коли відбувається стрімка переоцінка цінностей, найменш стійкою стає моральна основа зростаючого покоління. На тлі останніх подій, питання відродження й збереження національних традицій, мистецької спадщини свого народу та вивчення культури інших народів, спостерігається акцентування уваги на питання теорії і практики художньо-естетичного виховання як важливого засобу формування ставлення до дійсності, засобу морального і розумового виховання, тобто як засобу формування всебічно розвинутої, духовно багатой особистості.

Але, слід зазначити, що проблема виховання дітей засобами різних видів мистецтва стала цікавити науковців ще з другої половини минулого століття. Так філософами, педагогами, психологами, мистецтвознавцями, а саме: І. Зязюном, Д. Кабалевським, О. Рудницькою, В. Сухомлинським, Б. Тепловим,

В. Шацькою та іншими активно розроблялися загальні питання теорії художньо-естетичного виховання.

У найзагальнішому значенні мистецтвом називають майстерність, застосування та результат якої приносять естетичне задоволення. Мистецтво – це галузь людської культури, в якій за допомогою знаків через конкретні образи світу виражаються його узагальнені сенси [86].

Закон України про культуру тлумачить поняття мистецтва таким чином: «мистецтво – творча художня діяльність у сферах: літератури, архітектури, скульптури, живопису, графіки, декоративно-вжиткового мистецтва, музики, танцю, театру, кіно та інші види діяльності людини, що подають дійсність у художніх образах» [68].

Закон також оперує поняттями пов'язаними з нашим дослідженням, а саме «культура – сукупність матеріального і духовного надбання певної людської спільноти (етносу, нації), нагромадженого, закріпленого і збагаченого протягом тривалого періоду, що передається від покоління до покоління, включає всі види мистецтва, культурну спадщину, культурні цінності, науку, освіту та відображає рівень розвитку цієї спільноти»; «національне культурне надбання – сукупність унікальних культурних цінностей, об'єктів культурної спадщини, що мають виняткове історичне значення для формування культурного простору України»; «нематеріальна культурна спадщина – звичаї, форми показу та вираження, знання, навички, що передаються від покоління до покоління, постійно відтворюються спільнотами та групами під впливом їхнього досвіду, оточення, взаємодії з природою, історією та формують у них почуття самобутності та наступності, сприяючи таким чином повазі до культурного розмаїття і творчості людини» [68].

Отже, в умовах політико-соціальних перетворень, які ми сьогодні переживаємо, коли трансформується уявлення про світ і наше місце в ньому, коли зростає тенденція до байдужості, питання громадянського, духовного розвитку дитини засобами мистецтва постає особливо гостро. Тому в

освітньому процесі початкової школи першочергову роль має відігравати розвиток загальної культури особистості, що в результаті сприятиме духовному розвитку суспільства. Вчителі початкових класів повинні створювати умови для формування людини, здатної максимально використовувати свій природний потенціал, ґрунтовно розуміти і духовно творити особисте «я». Одним із найважливіших завдань сучасної освіти є духовний розвиток особистості як громадянина своєї країни [52].

О. Сухомлинська зазначає, що «духовна культура – це процес вияву, розгортання духу, як самовизначення, розвитку та самоактуалізації особистості на основі божественних основ істини, добра, краси» [80, с. 16]. В українському педагогічному словнику С. Гончаренко вказує, що «духовність – це індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання і соціальної потреби жити, діяти для інших» [23, с. 106].

П. Щербань, у ході свого дослідження, робить визначення, що «духовна культура особистості – це система інтелектуального, морального, художньо-естетичного та емоційно-чуттєвого розвитку особистості» [95]. Таким чином, виховання духовності розуміють як наслідування етичних законів, використання творчої й мистецької діяльності, вивчення здобутків національної та світової культури, що за сутністю є процесом створення людини. Духовний розвиток особистості це процес індивідуально-особистісного залучення до духовної культури суспільства, оволодіння загальнолюдськими, соціокультурними, національними цінностями й досвідом людства в процесі духовно-практичної діяльності та самостійно творчого розвитку кожної особистості.

Отже, враховуючи дефініції науковців, слід зауважити, що мистецтво, завдяки розмаїттю засобів впливу на особистість і своїм потенціальним можливостям, посідає особливе місце в системі початкової освіти, впливаючи на процес саморозвитку духовності дитини, залучаючи її до світових художніх

надбань. Це позитивно впливає на творчі та інтелектуальні здібності не лише окремої особистості, а й суспільства в цілому.

Державним стандартом базової середньої освіти визначена мета мистецької освіти, а саме:

- цілісний розвиток успішної особистості учня у процесі освоєння мистецьких надбань людства;
- усвідомлення власної національної ідентичності в міжкультурній комунікації;
- формування компетентностей, необхідних для художньо-творчого самовираження;
- розкриття креативного потенціалу, залучення до культурних процесів в Україні [27, с. 12].

Мистецтво охоплює різноманітний спектр людської діяльності та її результати, що включає творчий або уявний талант, який виражає технічну майстерність, красу, емоційну силу або концептуальні ідеї. Дослідження про концепції мистецтва надзвичайно різноманітні і сягають глибоко в історію. Таким чином, ще Платон розумів мистецтво як наслідування дійсності, тому будь-яке зображення поступається зображуваному. Твори мистецтва більш чи менш точно повторюють форму, але не зміст, який осягається не чуттями, а розумом. Аристотель дотримувався схожої думки, проте вбачав у наслідуванні здатність до пізнання. На його погляд, естетичним є те, що виражається мірою, числом, пропорціями. Тому інтелектуальна діяльність завжди залучається до художньої; в мистецтві відбувається впізнавання вищої досконалості, що приносить радість. За Іммануїлом Кантом, мистецтво – це вид репрезентації, спрямованої на саму себе, що спонукає культивувати розумові сили та дружне спілкування. Фрідріх Гегель розумів мистецтво як чуттєве вираження абсолютної істини. На противагу Платону, Гегель вважав, що художня краса перевершує природну, позаяк створюється для вираження вищої істини, прихованої за чуттєвим досвідом [5].

Визначення й оцінка мистецтва як явища була і залишається предметом дискусій. Впродовж своєї довгої історії поняття мистецтва з дуже широкого, але точно окресленого значення звузило свій обсяг, однак і його межі розмилися. Виокремлюють головні категорії мистецтва: засоби (медіа, посередник), жанр, стиль, форми та зміст. Засоби – це матеріали й інструменти, за допомогою яких автор твору виражає свій задум у доступній іншим людям формі. Так, живописна картина може мати посередниками між автором і глядачами фарбу, полотно та пензель. А в ході нашого дослідження посередником між освітнім процесом учнів початкової школи та формуванням в них громадянської компетентності є засоби мистецтва (література, музика, пісні, архітектура, скульптура, живопис, графіка, декоративно-вжиткове мистецтво, танець, театр, кіно, медіа, фото тощо).

Таким чином, формування громадянської компетентності засобами мистецтва включає обізнаність молодших школярів в національній мистецькій сфері, спроможність до ефективного застосування своїх знань в житті. З позиції нашого дослідження, компетентність передбачає включення в процес формування пізнавальної, емоційної, мотиваційної сфер, а також системи відношень і ціннісних орієнтацій. У свою чергу вчитель повинен володіти рядом знань, а саме педагогічними, мистецтвознавчими, пошуковими, вміннями і навичками творчого підходу до актуалізації ціннісного досвіду, теоретико-прикладної готовності до його використання.

1.2. Складові громадянської компетентності молодших школярів

Громадянська компетентність у сучасній системі освіти є однією з ключових компетентностей, які сьогодні визначені як орієнтири для виявлення результативності освітнього процесу. Адже, 12 квітня 2016 року Радою Європи були ухвалені Рамки компетентностей для культури демократії, визнавши

важливість розвитку громадянської компетентності саме через систему освіти. Створення умов формування особистості, для якої громадянське суспільство є осередком розкриття її творчих можливостей, задоволення особистих і суспільних інтересів, залишається одним із основних завдань освіти й в Україні зокрема. Освітній процес потребує суттєвого змістового й організаційного оновлення, коли визнання громадянських цінностей відбуватиметься не примусово, а внаслідок особистої прихильності людини до них. Актуальним стає розширення практичного досвіду громадянської участі школярів, формування їхньої компетентної громадянськості й усвідомлення потреби вчитися цьому протягом життя [24].

Сучасними науковцями детально обґрунтовані завдання, зміст та особливості формування громадянського виховання, які спрямовані на досягнення кінцевого результату (див. рис. 1.2).

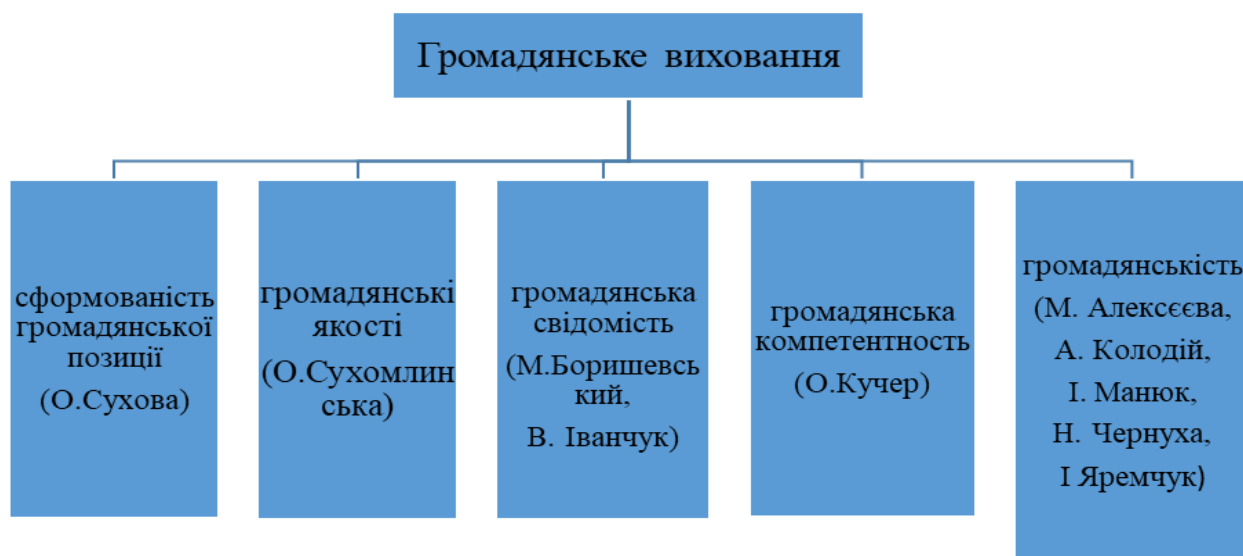

Рис. 1.2. Компоненти громадянського виховання

Громадянське виховання ґрунтується на ідейному багатстві народу, його морально-етичних цінностях, виховній мудрості, що трансформовано в його педагогічному досвіді. Для того щоб діти стали народом, творцями своєї долі, необхідно, аби вони за час навчання, виховання в сім'ї, школі міцно засвоїли

історію розвитку своєї держави, духовність, культуру рідного народу, глибоко пройнялися його національним духом, способом мислення і буття.

Визначальною рисою людини-громадянина має бути громадянськість. Громадянськість – це готовність людини реалізувати свої права та обов'язки, поважати права і свободи інших громадян, розуміти відповідальність перед суспільством і державою за свої вчинки. Громадянська компетентність є інтегративною характеристикою особистості, яка включає й певний рівень психологічної готовності до активного здійснення суспільного життя – громадянськості [35].

М. Сіпліна під громадянськістю молодших школярів розуміє інтегральне особистісне утворення, що характеризується розвитком таких комунікативних здібностей, завдяки яким вона може інтегруватися в суспільство за допомогою елементарних знань про державу, закони, права і відповідальність людини і громадянина [75].

Громадянська компетенція як здатність людини реалізовувати на практиці свою компетентність ангажує здатності взяти на себе відповідальність, спільно виробляти рішення й брати участь у його реалізації, толерантність до різних етнокультур і релігій, гармонійне поєднання особистих інтересів з потребами окремої корпорації й суспільства, участь у функціонуванні демократичних інститутів, потреб в актуалізації й реалізації свого особистісного потенціалу, здатності до саморозвитку.

Виховати в учня початкової школи громадянську компетентність означає сформувати в нього комплекс особистісних якостей і рис характеру, що є основою специфічного способу мислення та спонукальною силою повсякденних дій, вчинків, поведінки. Це патріотична самосвідомість, громадянська відповідальність і мужність, готовність трудитися для розвитку держави, захищати її, підносити міжнародний авторитет. Це повага до батьків, свого родоводу, традицій та історії рідного народу, усвідомлення своєї незалежності як його представника, спадкоємця й наступника. Це

дисциплінованість, працьовитість, завзятість, творчість, почуття дбайливого господаря своєї землі, піклування про її природу, екологію. Ці та інші якості й риси формуються в процесі засвоєння учнями духовних надбань рідного народу, цілеспрямованого національного виховання як системи ідей, поглядів, переконань, традицій, звичаїв та інших форм соціальної політики українського народу, спрямованих на організацію життєдіяльності підростаючих поколінь, виховання їх в дусі природно-історичного розвитку матеріальної і духовної культури нації [17].

Як зазначається в освітніх документах, завданням сучасної громадянської освіти, є формування особистості, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її громадянською відповідальністю, готовність до компетентної участі в житті [43].

Науковці М. Михайліченко та Л. Михайлова єдині в думці, що для життя дитини в демократичному суспільстві, необхідно формувати у них компетентності, які дають особистості можливість реалізувати в житті свій пізнавальний, творчий, діяльнісний потенціали [89, с. 26]. У початковій школі в дітей формуються різні компетентності, зокрема, ключові:

- компетентність у розв'язанні проблем (технологічна);
- комунікативна (здатність до соціальної взаємодії, до комунікації);
- соціальна (дотримання моральних норм, орієнтування в проблемах сучасного суспільно-політичного життя);
- міжкультурна (розвиток культури особистості, повага і толерантне ставлення до інших народів, їх культурних надбань);
- навчальна (здатність здобувати безперервну освіту) [53].

Водночас О. Пометун виокремлює певні ознаки ключової компетентності, а саме:

- поліфункціональність (здатність до розв'язування різних життєвих проблем, поліпредметність (уміння застосовувати знання з різних предметів);

- багатовимірність (різні розумові операції, технології, творчі здібності, практичні уміння) [66].

На думку науковців П. Вербицької, Н. Дерев'янка, В. Приходька, Н. Чернухи та інших, формування громадянської компетентності особистості складається із практичних навичок участі молодших школярів у житті суспільства та рівня розвитку їх громадянських якостей [40]. Н. Басюк вважає, що складовими почуття громадянськості дітей молодшого шкільного віку є когнітивний, ціннісний, діяльнісний, процесуально-особистісний компоненти, котрі в реальному освітньому процесі чітко взаємодіють, утворюючи системну цінність [6, с. 17].

Разом з тим Т. Смагіна зауважує, що компетентність людини в громадянській сфері кореспондує її громадянську відповідальність, вміння спільно з іншими виробляти рішення й реалізовувати його, виявляти толерантність, гармонійно поєднувати особисті інтереси з потребами окремої корпорації та суспільства, брати участь у функціонуванні демократичних інститутів, виявляти потребу в актуалізації й реалізації свого особистісного потенціалу [78, с. 39–40].

Тут, також, слід наголосити на таких важливих моментах:

1) ключова компетентність (а саме такою є громадянська) характеризується здатністю людини здійснювати складні поліфункціональні, поліпредметні, культуродоцільні види діяльності, ефективно розв'язуючи проблеми;

2) громадянська компетентність ґрунтована на громадянських цінностях, які уналежнюють ідеали, переконання й відповідну моральну позицію особистості;

3) формування громадянської компетентності як готовності діяти в освітньому процесі може здійснюватись виключно в спільній діяльності вчителя та учнів;

4) тісно пов'язані компоненти громадянської компетентності формуються комплексно, тому завданням школи є створення умов для набуття учнями цього комплексу знань, навичок і ставлень.

Отже, формування громадянської компетентності вочевидь є важливою місією початкової ланки освіти. Адже, така особистість спроможна буде ефективно розв'язувати різного роду проблеми повсякденного життя, ухвалювати й обґрунтовувати ті чи інші рішення й активно діяти. Слід відмітити, що низький рівень громадянської компетентності призводить у подальшому житті:

- до невідповідності життєвих цінностей особистості та її мотивів;
- брак правових знань й умінь використати ці знання в житті;
- низький рівень комунікативних і рефлексивних навичок та критичного мислення;
- складності у визначенні оптимального рішення тощо.

Відтак унеможлиблюється гнучке реагування людини на зміни, її адаптування до ситуації або вплив на неї, відповідність вимогам, що висуває до неї соціум, вияв власної громадянської позиції в реальній життєвій ситуації, адже, як і будь-яка інша компетентність, вона не може бути ізольована від конкретних умов її реалізації – в ній органічно поєднується мобілізація знань, умінь і способів поведінки, спрямованих на умови конкретної діяльності. При цьому компетентна людина застосовує ті стратегії, які є для неї найприйнятнішими для виконання тих чи інших завдань [44].

У науковій літературі з означеної проблеми поширеною є думка про те, що громадянська компетентність особистості є сукупністю готовності й здатності, що уможливають активну, відповідальну й ефективну реалізацію нею комплексу прав і свобод та застосування знань громадянсько-правового змісту на практиці. Зазначимо, що готовність уналежнює знання, вміння, мотиви, цінності й здатності особистості, її активний стан, установки на певну поведінкову модель та змобілізованість на виконання тих чи інших завдань. А

от здатність розглядаємо, з одного боку, як природну соціальну обдарованість людини, а з іншого – як її соціальну продуктивність [71].

Виявами громадянської компетентності є, притаманні людині, й такі якості, як відповідальність й упевненість, що виявляються в навичках критичного мислення, спроможності до кооперації для досягнення мети та ухвалення рішень, ставленні до правил як бажаних моделей поведінки, особистій відповідальності, толерантності й плюралізмі [89, с. 19].

Підтримаємо поширену в літературі думку науковців і педагогів про те, що громадянська компетентність – це готовність і здатність особистості активно й ефективно діяти відповідно до демократичних принципів і громадянської позиції. Вона передбачає наявність як певної життєвої позиції учнів, так і внутрішньої готовності до її реалізації.

Розглянемо більш детально структуру громадянської компетентності. У сучасній літературі з проблеми громадянської компетентності існують різні підходи. В межах нашого дослідження розглянемо деякі з них. А отже, Ю. Підлесна уявляє громадянську компетентність складеною з ціннісно-ментального, соціокультурного, фахового й морально-етичного елементів. На думку дослідниці, це знання, навички та вміння, які мотивують індивідуальну та групову активність людини [65, с. 13].

Подібні визначення структури громадянської компетентності знаходимо й в інших наукових працях, де описано такі, приміром, її елементи як знаннєвий, ціннісний, діяльнісний і процесуально-особистісний. Оригінальною видається думка О. Кучер про те, що одним із складників громадянської компетентності слід вважати рефлексивний [46, с. 43].

Ґрунтуючись на дослідженні Т. Смагіної, зазначимо, що формування й розвиток громадянської компетентності учня передбачає вдосконалення знань і наукових уявлень про взаємозв'язок громадян і суспільства, громадян і держави, відносини між людьми; способів діяльності, практичних умінь, моделей поведінки, в яких виявляється його громадянськість; громадянських

цінностей й особистісних смислів учня; досвіду самостійного розв'язання проблем приватного й публічного життя людини в громадянському суспільстві [78, с. 44].

Також, слід відмітити, що громадянська компетентність є інтегративною характеристикою особистості, що уналежнює певний рівень її готовності до активного здійснення суспільного життя. Сформована громадянська компетентність напряду пов'язана з громадянськістю як духовно-моральною цінністю, світоглядно-психологічною характеристикою людини, зумовленою державною самоідентифікацією, усвідомленням приналежності до конкретної країни. Громадянська компетентність є сукупністю знань, умінь, навичок, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань учня, які допомагають йому зрозуміти своє місце в суспільстві, відповідальність за себе й свої дії, передбачають усвідомлення себе громадянином, відповідальним за країну й готовим реалізуватися та працювати тут [59].

Громадянська компетентність, що охоплює такі категорії, як громадянська активність, громадянська позиція, вибір та відповідальність, виявляється в соціально-комунікативних та інформаційно-дослідницьких здатностях особистості, в громадянській участі, в її вміннях розв'язувати соціальні конфлікти й проблеми, ефективно діяти в ситуації невизначеності, робити відповідальний вибір й ухвалювати рішення. Це, своєю чергою, слугує передумовою саморозвитку й самореалізації особистості, вибудовування нею власної життєвої стратегії [31].

Отже, ми бачимо, що до визначення складових громадянської компетентності науковці підходять по-різному. Так Н. Вербицька вважає складовими громадянської компетентності:

- громадянські почуття (почуття любові до батьківщини, народу, мови, культурних цінностей; почуття обов'язку і відповідальності за майбутнє; додержання правових та морально-етичних норм);

- громадянська спрямованість – це націленість особистості на проблеми державного і громадського життя;

- громадянська активність – спільна діяльність громадян, спрямована на позитивні зміни у суспільстві [17, с. 41].

Як стверджують дослідники-філософи В. Огнев'юк, Г. Філіпчук, О. Шапаренко, політологи М. Головатий, С. Кісліцин, С. Рябов, громадянська компетентність є сукупністю таких якостей, як:

- громадянська самосвідомість;
- громадянська активність;
- громадянська самоповага та взаємоповага;
- законослухняність;
- толерантність;
- критичне мислення;
- внутрішня свобода особистості [32].

Науковець І. Бех як складові громадянської компетентності визначає патріотизм і громадянське виховання (духовні та моральні цінності), які перегукуються зі змістом, вказаним у Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, де зокрема зазначено, що молодші школярі повинні мати елементарні знання про державу, її закони, права, основні моральні цінності і норми поведінки [10].

О. Пометун до компонентів громадянської компетентності відносить:

- знаннєвий (знання, уявлення);
- діяльнісний (уміння й навички);
- ціннісний або мотиваційно-ціннісний (ставлення, ціннісні орієнтації, переживання тощо);
- процесуальний, технологічно-процесуальний або особистісно-творчий (сфера самореалізації) [66].

Отже, проведений нами аналіз та узагальнюючи думку науковців, щодо підходів до структурування громадянської компетентності молодших школярів

нами визначено її основні складові: когнітивна, мотиваційно-ціннісна та діяльнісна, що наділені певним змістом та подаємо у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Складові громадянської компетентності молодших школярів

Складові	Зміст
Когнітивна	Оволодіння знаннями, уміннями і навичками взаємодії в суспільстві, про світ, людину, любов, духовність; готовність до захисту Батьківщини.
Мотиваційно-ціннісна	Суспільні цінності; громадянська самосвідомість; духовно-моральні почуття; наслідування кращих моральних зразків українського народу.
Діяльнісна	Повага до прав і свобод людини, до держави, державних символів; комунікація, співпраця; критичне мислення.
Особистісна	Толерантність, культура поведінки, лідерство, командність, рефлексія, ініціативність, внутрішня свобода особистості.

Когнітивна складова передбачає наявність громадянських знань, на основі яких формуються уявлення про форми і способи життя, реалізація потреб особистості в політичному, економічному, правовому, соціальному просторі демократичної держави. Мотиваційно-ціннісна складова забезпечує розкриття гуманістичного потенціалу та естетичної цінності творів мистецтва, формування світогляду учнів, їх національної свідомості, моралі та

громадянської позиції. Діяльнісна складова являє собою сукупність загальнолюдських, демократичних, національних ставлень до народу, рідної мови, історії, культури. Особистісна складова ґрунтується на здатності орієнтуватися у ситуації, прагненні вплинути на те, що відбувається, готовності до компетентної участі в суспільному житті; спроможність аналізувати ситуацію і ухвалювати рішення, контролювати свою діяльність, навчатися самостійно.

Не менш важливим у формуванні громадянської компетентності є знання рідної мови. Адже мова є не тільки засобом спілкування, а й носієм інформації, скарбницею знань про свій народ, свою Батьківщину, свою історію. Чим освіченіша людина, писав К. Ушинський, тим більше вона повинна цінувати перлини рідної мови, оскільки «у мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина, вся історія духовного життя народу». У мові передається найтісніший живий зв'язок між минулим, сучасним і майбутнім поколінням [39].

Як зазначає І. Бех, формування основ патріотизму здійснюється поступово: від любові до сім'ї, рідного дому до макросередовища (місцевості, у якій проживає дитина; держави). Переживаючи різні емоції, аналізуючи ставлення до сім'ї, держави, дорослих, дитина вчиться розрізняти позитивні і негативні дії людей, давати адекватну мотивовану оцінку вчинкам, ціннісно ставитися до всього українського [8].

Безумовно у вихованні громадянина велика роль належить початковій школі. Але для того, щоб учитель був спроможний свідомо працювати в цій галузі, йому потрібно чітко уявляти, в чому полягає сутність такого складного особистісного феномена як громадянськість. Під сформованою громадянською компетентністю молодших школярів ми розуміємо інтегральне особистісне утворення, що характеризується розвитком таких комунікативних здібностей, завдяки яким вона може інтегруватися в суспільство за допомогою

елементарних знань про державу, закони, права і відповідальність людини як громадянина своєї держави [26].

Головними цілями початкової школи щодо формування громадянської компетентності є:

- громадянські знання, на основі яких формуються уявлення про форми і способи життя і реалізації потреб і інтересів особистості в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному просторі демократичної держави взагалі, та української зокрема;
- громадянські вміння та досвід участі в соціально-політичному житті суспільства і практичного застосування знань;
- громадянські чесноти – норми, установки, цінності й якості, притаманні громадянинові демократичного суспільства.

Представлене розуміння громадянської компетентності в цілому співпадає з баченням цього поняття, сформульованим за результатами дослідження щодо ключових компетентностей у державах-членах Євросоюзу, яке було проведено Eurydice (Інформаційна мережа освіти в Європі). Зокрема у цьому документі зазначається, що громадянська компетентність є однією з соціальних компетентностей й означає поінформовану й активну участь особи в житті суспільства, до якого вона належить як на рівні місцевої громади, так і державному та міжнародному рівнях [88].

Таким чином, зміст громадянської освіти, що забезпечує формування громадянської компетентності особистості, є сукупністю:

- громадянськознавчих знань, що містять: філософсько-культурологічні та морально-етичні, політологічні, правові, економічні, соціальні;
- громадянських умінь, що необхідні для ефективною соціалізації учня у політичній, правовій, соціальній, економічній та інших сферах суспільного життя та пізнання оточуючого світу протягом життя;
- громадянських цінностей, ставлень, установок, серед яких можна виокремити загальнолюдські, демократичні та національні [67].

Зважаючи на той факт, що об'єктом нашого дослідження є громадянська компетентність молодших школярів засобами мистецтва, ми вважаємо, що особливістю завдань громадянської освіти в початковій школі є створення педагогічних умов для формування елементарних знань про державу, закони, права і відповідальність людини і громадянина, основні моральні цінності і норми поведінки. На цьому ступені розвиваються комунікативні уміння дитини, що дозволяють їй інтегруватися в оточення, в класний і шкільний колектив, сім'ю а через нього суспільство, насамперед уміння спілкуватись і розв'язувати конфліктні ситуації через діалог. Закладаються на цьому ступені й основи ціннісних орієнтацій свідомого громадянина. Оптимізації розвитку громадянської компетентності молодших школярів слугує використання в освітньому процесі різноманітних методів і прийомів, пошукові роботи, проекти тощо. Сукупність складових та визначення проявів сформованості громадянської компетентності молодших школярів уможливило вибудувати модель, компоненти якої направлені на досягнення поставленої мети нашого дослідження (див. рис. 1.3).

Отже, здатність учнів початкової школи до діяльності формується завдяки набуттю досвіду, соціалізації, залучення дитини до різних видів діяльності, зокрема мистецьких; застосування теоретичних знань на практиці; формування здібностей до самоосвіти і командної роботи. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що різноманітність запропонованих складових громадянської компетентності, свідчить про широту змістового обсягу феномену, а структурою громадянської компетентності учнів початкової школи є сукупність громадянознавчих знань, громадянських умінь і громадянських цінностей.

Формування громадянської компетентності молодших школярів забезпечується специфікою функціонування її складових та змісту і здійснюється в процесі життєдіяльності дітей, де провідною є навчання, під час якого формується цілісна картина світу, закладається фундамент світогляду

людини-громадянина. Відповідно до державних документів, початкова школа має всі можливості, щоб забезпечити не тільки оволодіння дітьми знаннями, уміннями і навичками з громадянських прав, культури, поведінки, а розвинути практичні уміння щодо їх застосування, формування наукового світогляду, високих духовних і моральних якостей.

Рис. 1.3. Модель формування громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва

1.3. Теоретичний підхід до визначення впливу засобів мистецтва на формування громадянської компетентності в дітей молодшого шкільного віку

Вивчення структури та змісту громадянської компетентності, психологічного розвитку дітей молодшого шкільного віку уможливило виокремити особливості формування громадянської компетентності засобами мистецтва. Так науковці, П. Вербицька, Н. Дерев'янка, Ю. Завалевський пропонують уже з молодшого шкільного віку формувати в учнів громадянську свідомість, як одну із головних якостей громадянської компетентності: уявлення про своє місце в суспільстві (родині, школі, класі, товаристві тощо); усвідомлення своїх здібностей і можливостей; усвідомлення потреби в діяльності (в процесі навчання, виховання, ігровій та трудовій діяльності); усвідомлення себе як особистості [17; 26; 33].

І. Бех розглядає період молодшого шкільного віку як період громадянського становлення особистості, її соціального самовизначення, активного залучення до громадського життя, формування духовних рис особистості. Молодший шкільний вік, на думку науковця, це період:

- формування розумової зрілості (довільна увага, аналітичне мислення, диференційоване сприймання);
- соціальної зрілості, що пов'язана з потребою спілкування з іншими дітьми і дорослими;
- емоційної зрілості, яка характеризується емоційною стійкістю дитини 6-10 років, відсутністю імпульсивних реакцій [9].

Враховуючи вікові особливості молодших школярів, у них можна сформувати систему узагальнених знань про явища суспільного життя, які є основою у формуванні предметних компетентностей, без яких неможливе формування громадянської компетентності молодших школярів.

Не менш, цікавим є судження Л. Масол, яка наголошує на обізнаності учнів в особливостях національної та загальнолюдської культури, побудованих на культурологічних засадах, сімейних, соціальних, суспільних явищах, важливості виховання толерантної поведінки школярів, формуванню в них моральних якостей, ознайомленні з культурною спадщиною українського народу, з найважливішими досягненнями національної науки й культури, визначними подіями та постатями в історії України. Спеціальні художньо-естетичні компетентності, вважає дослідниця, це знання і розуміння учнями мистецької (музичної, образотворчої тощо) термінології, вміння пояснити ті чи інші явища, наявність власного естетичного досвіду, розвиток художньо-творчих здібностей і художньо-образного мислення. Загальнокультурні та спеціальні художньо-естетичні компетентності відіграють важливу роль у розвитку сучасного учня, впливають на його світогляд, виховання, розвиток людських якостей та громадянської компетентності зокрема [51].

Зауважимо, що провідною діяльністю молодших школярів є навчання, яке суттєво змінює мотиви поведінки дитини та відкриває нові джерела для пізнавального розвитку. Тому в дітей молодшого шкільного віку часто виникають пізнавальні потреби, пов'язані з інформацією про навколишній світ і самого себе, до пізнання історії і природи свого краю і країни, потреби у навчанні, спілкуванні. Найважливішою, як стверджує Л. Михайлова, є духовна або естетична потреба. Усі молодші школярі прагнуть побачити красу природи, мистецтва, глибоко відчувати музику, живопис, літературу, красу людських взаємовідносин. Задоволення духовних потреб спонукає дітей до творчості, до збереження і поширення духовних цінностей, до саморозвитку [54].

Молодший шкільний вік науковці визначають як період становлення особистості у різних видах діяльності (комунікативній, ігровій, художньо-естетичній, пошуково-дослідницькій, як провідній – навчальній), в результаті яких учні мають засвоїти загальні способи виділення властивостей понять та розв'язання певного класу конкретно-практичних завдань [64]. Оскільки

особистість молодших школярів багатогранна, то вивчити її можливо, лише залучивши учнів до різних видів діяльності, зокрема, ігрової, комунікативної, художньо-естетичної, пошуково-дослідницької тощо.

Мистецька діяльність, як улюблений вид діяльності дітей молодшого шкільного віку, передбачає формування ціннісного ставлення і поваги до творів мистецтва (літературного, музичного, образотворчого тощо) як суспільного надбання, до культурних здобутків і історичних цінностей українського народу, прищеплення поваги до творчої діяльності митців. Зазначені засоби особливо інтенсивно впливають на емоційну сферу дитини, на що вказували науковці Л. Виготський, О. Запорожець, Н. Лисенко, О. Савченко та інші, а тому є ефективними у формуванні інтересу дітей до духовної спадщини людства, пізнання навколишнього світу, набуття власного досвіду і вираження свого «Я» [2].

Зазначимо, що відродження нашої держави гостро ставить вирішення проблеми громадянської освіти з початкових класів, адже вже з шестирічного віку дитина починає розуміти важливість певних суспільних явищ. Формування громадянської компетентності молодших школярів відбувається в різних формах як в урочний, так і позаурочний час. Серед засобів формування громадянської компетентності молодших школярів варто широко застосовувати твори народного мистецтва (літературного, музичного, образотворчого тощо); культурні та історичні традиції народу; наочні засоби (відео, ілюстрації); мову народу.

Одним із найпотужніших засобів впливу на формування громадянських почуттів у підростаючого покоління є фольклор, адже він являється енциклопедією життя народу, свідченням його духовної сили і краси. Український дитячий музичний фольклор: забавлянки, небилиці, заклички, мирилки, колискові, лічилки, жартівливі пісні, скоромовки, загадки, казки, хороводні ігри та таночки – це найцікавіший, доступний, багатофункціональний матеріал для формування громадянської компетентності

молодших школярів, сутність якого полягає в наданні дитині перших відомостей про оточуюче середовище, передачі суспільних моральних цінностей і культури свого народу через прості форми фольклорного матеріалу.

Фольклор – складне мистецтво, яке об'єднує елементи різних видів мистецтв: словесного, музичного, театрального, образотворчого. До фольклору належать усі форми народного мистецтва, зокрема: писанки, кераміка, різьблення, лозоплетіння, вишивання, які несуть знання, повідомлення, народну науку [20].

Дослідники фольклору А. Богуш, В. Гусєв, А. Лисенко, С. Мишанич, О. Семенов та інші паралельно використовують поняття-терміни «усна народна творчість», «фольклористика», «фольклор», «народна творчість» і дають таке визначення фольклору: «це народна творчість, в якій художнє відображення дійсності відбувається у музично-хореографічних і словесних формах колективної народної творчості, що виражають світогляд трудящих мас і нерозривно пов'язані з їхнім життям і побутом» [84, с. 61].

Одним із джерел, що допомагають залучити молоде покоління до могутнього потенціалу національного багатства, до культурно-історичного фундаменту, є літературний і музичний фольклор, який засобами мови зберіг знання про життя і природу, давні культури і вірування, звичаї і традиції, а також відбиток світу думок, почуттів і переживань українського народу. Виховну силу українського фольклору підкреслював Т. Шевченко, який вперше висунув ідею необхідності вивчення фольклору у школах.

Своєрідність і багатогранність українського музичного фольклору створює оригінальні і самобутні форми проведення позакласної роботи у початковій школі, тим самим відроджуючи такі невідомі дітям форми спілкування, як посиденьки, передирки, мирилки. Причому ці форми можна представляти дітям як народне музичне дійство, де кожен учасник виступає то як виконавець, то як слухач, то як учасник народного обряду, хороводу чи музичної гри.

Особливе місце у національному вихованні школярів науковець і публіцист О. Ольжич відводить образотворчим засобам фольклору: малюванню, ліпленню, будуванню, зміст яких потрібно брати з народного епосу (герої казок, персонажі байок та ігор, легенд, оповідань тощо). Зміст мистецьких занять (малюнки, орнаменти, конструкції тощо), як зазначав він у своїй збірці «Українське довкілля», слід брати з байок, казок, легенд та ігор [1, с. 39].

Науковці І. Вікторенко, Л. Дзюбишина-Мельник, Л. Шаповал вважають, що використання фольклорного матеріалу на уроках сприяє міцному і свідомому засвоєнню матеріалу, збагачує знання учнів про природу і навколишнє середовище, формує у них високі моральні і духовні якості, розвиває їх естетичний смак, залучає до витоків образної народної мови [2].

Розглянемо функції фольклору та його вплив на формування громадянської компетентності молодших школярів. Виокремлюють основні функції фольклору:

- забезпечує навчально-виховний процес джерелами знань;
- керує пізнавальною діяльністю учнів;
- стимулює пізнавальну активність;
- виховні функції.

З фольклорних джерел молодші школярі дізнаються про культуру і побут українського народу. Учні отримують знання про український національний одяг, його декоративну мальовничість:

- про вишиту сорочку, плахту, віночок зі стрічками, намисто, шаровари, жупан;
- про предмети декоративно-ужиткового мистецтва (рушники, вишиті подушки, килими);
- про інтер'єр української хати та кухні: піч, посуд, меблі;
- про українську кухню, основні традиційні страви: вареники, борщ, деруни, млинці;

- про те, що «хліб святий» і його потрібно шанувати.

Ці знання сприятимуть формуванню у молодших школярів усвідомлення своєї національної та етнічної приналежності [84]. Саме з цією метою в освітній процес (навчальні програми та позакласну роботу) вводяться героїчні казки, історичні легенди, ігри, народні усмішки тощо. Разом з тим, на уроках мистецтва в початковій школі, мають системно формуватися виконавські уміння та навички, характерні для кожного окремого виду художньої діяльності:

- опанування графічних, живописних, декоративних технік, знайомство з правилами композиції, кольорознавства, ліплення тощо;
- формування вокальних та хорових навичок;
- набуття елементарних акторських та хореографічних умінь під час театралізацій, інсценізацій, рольових ігор, рухів під музику тощо.

У формуванні особистості дітей важливу роль відіграє музика, яка як засіб виховання надає естетичного забарвлення духовному життю людини. На думку видатного педагога В. Сухомлинського, саме музика виступає першоосновою виховання людини. Він писав: «Пізнання світу почуттів неможливе без розуміння і переживання музики, без глибокої духовної потреби слухати музику і діставати насолоду від неї. Без музики важко переконати людину, яка вступає в світ, у тому, що людина прекрасна, а це переконання, по суті, є основою емоційної, естетичної, моральної культури» [13].

Дитина творить словом, черпаючи з навколишнього світу матеріал для нових уявлень і роздумів. В. Сухомлинський писав: «Музика – уява – фантазія – казка – творчість – така доріжка, йдучи якою, дитина розвиває свої духовні сили. Музична мелодія пробуджує в дітей яскраві уявлення. Вона ні з чим не зрівняний засіб виховання творчих сил розуму. Слухаючи мелодію Е. Гріга, діти малювали в своїй уяві казкові печери, непролазні ліси, добрих і злих істот... Музика будила енергію мислення навіть у найінертніших дітей. Здавалося, вона вливає в клітини мислячої матерії якусь чудодійну силу. В

цьому піднесенні розумових сил під впливом музики я бачив емоційне джерело мислення» [81].

Успішне навчання і виховання молоді сьогодні неможливе без глибокого вивчення і творчого впровадження в життя педагогічної спадщини В. Сухомлинського, яка стає особливо актуальною в умовах розбудови національної освіти. Цікаві ідеї і традиції, започатковані видатним педагогом, продовжують жити [73].

Нерідко, обираючи музичні твори для слухання, педагоги обмежуються світовою музичною класикою, зокрема музичними творами Вольфганга Амадея Моцарта, Людвіга ван Бетховена, Едварда Гріга, мало приділяючи уваги українській музиці. Натомість, саме національна музика є зрозумілішою і легшою для сприйняття дітьми, оскільки має власний генотип, розуміння якого, як науково доведено, спадково передається з покоління в покоління. Наприклад, чудові інструментальні й вокальні твори Миколи Лисенка, Кирила Стеценка, Миколи Леонтовича, Якова Степового, Василя Барвінського, Віктора Косенка, Мирослава Скорика, Геннадія Саська та інших [18]. Вони нічим не поступаються своєю художньою цінністю творам світових класиків і є органічною складовою світової мистецької спадщини. Тож їх не слід оминати у музично-патріотичному вихованні молодших школярів, оскільки так педагог несвідомо позбавлятиме дітей змоги долучатися до високодуховних зразків національної музичної культури, відчувати на собі їхню виховну функцію.

Також, важливу роль у вихованні національної свідомості учнів початкової школи відіграють цікаві бесіди про відомих українських композиторів та співаків. Захопливо і дієво донести дітям необхідну інформацію про композитора можна через гру, образність, асоціацію та емоцію. Лише перетворивши композитора, його життя та творчість на об'єкт гри, можна надовго закарбувати в дитячій пам'яті факти з біографії митця, зміст деяких музичних творів, емоційні відчуття після їх прослуховування

тощо. Кожен етап ознайомлення дитини з композитором має візуалізуватися, тобто підкріплюватися картиною, зображенням чи фотографією. Адже абстрактна інформація є найскладнішою для сприймання молодшого школяра, тож вони ставляться до неї байдуже.

Сучасні діти мають стільки електронних забавок, що їх складно чимось зацікавити. Але справжнім дивом на противагу модним іграшкам можуть стати українські народні інструменти. Діти, затамувавши подих, слухають історії про те, як вони з'явилися, розглядають їх, самотужки пробують вдихнути у народний інструмент новітнє звучання. Бо душа маленьких українців має коріння роду – тож у ній природними обертонами озивається автентична музика.

Діти завжди бажають дізнатися про незвичайний чи невідомий інструмент, випробувати його у грі. Цю цікавість дітей можна зорієнтувати:

- на пізнання національних народних музичних інструментів, наприклад: бубон, цимбали, трембіта та їх побутування;
- на опанування гри на дитячих народних музичних інструментах, наприклад: свищиках, сопілках, цимбалах, тріскачках тощо.[47].

Так діти опановують, який вигляд мають і як називаються ті чи інші народні музичні інструменти, як на них грають, в яких регіонах України вони побутують. На основі цих знань молодші школярі виховують у собі інтерес та повагу до національної музичної культури, розвивають власну ерудицію.

Українська народна пісня виховує у дітей любов до своєї Батьківщини, народу, мови, формує основні співочі вміння. Для формування громадянської компетентності у молодших школярів корисно використовувати народні ігри зі співом і рухом. Пісенна культура українського народу численними «струмочками» й «могутніми річками» поповнює «океан культури світової». Пісня колискова, весільна, лірична супроводжує від народження кожную людину. Із сивої давнини покоління за поколінням українці народжують від рідної землі, сонця, неба, води, вітру дивні звуки мелодій, неповторну магію

слова, що ведуть нас по стежках рідного краю. Ті стежинки переплітаються, біжать і виводять на широкий шлях творчого генію народу. І якщо цей геній живе й сьогодні, то тільки тому, що живе пісня. Вона – в образах калини, сонця, житечка й пшениці, звірів і птахів: «Пожену я сірі гуси від броду до броду, ой летіте, сірі гуси, до мого роду...». Творить і береже ці дорогоцінні перлини наш народ. Він співає в радості й зажурі. Пісня – його величний храм любові до людини, до рідної землі, до батька й матері [85].

Доступним для опанування дітьми молодшого шкільного віку, зважаючи на вік, є елементи народознавства (народної культури, історії, національних традицій, звичаїв, свят, народних ремесел регіону). На різних позакласних заходах відбувається безпосереднє спілкування з довкіллям поєднуються з впливом емоційно-художніх засобів українського мистецтва – музикою, співом, малюванням, вишиванням, використанням народних прислів'їв, загадок, приказок, пісень та легенд тощо.

Щоб інформативний матеріал з народознавства краще засвоювався молодшими школярами і сприймався з більшою цікавістю, попередньо здійснюється його мотивація: розповіді вчителя поєднуються з практичною діяльністю дітей, їхньою безпосередньою участю в народних святах, театральних дійствах, творчою роботою на заняттях з ручної праці та образотворчого мистецтва, з екскурсіями до художнього та краєзнавчого музеїв. Важливу роль у виховному впливі відводиться народним іграм, у які діти з задоволенням грають на подвір'ї школи, та іграшкам, що самостійно або за допомогою батьків майструють пізнаючи національний дух народу, його високу мистецьку культуру.

Очевидно, що в цьому віці усі моральні якості особистості перебувають у своєму моральному становленні – втім, усі вони беруть початок саме на першому етапі шкільного життя. Відтак, дошкільний та молодший шкільний період – найбільш сприятливі для формування громадянських рис особистості. Звідси, особливу увагу звертається на створення доброзичливої довірливої

атмосфери, врахуванні побажань та інтересів дитини, заохочення проявів ініціативи, можливості змістовного різновікового спілкування як з дорослими, так і з дітьми [38].

Найбільш ефективними формами позакласної роботи щодо формування громадянської компетентності у молодших школярів є музично-рольові ігри, інсценування казок, пісенні уроки-концерти, народно-мистецькі проекти, концерти, календарно-обрядові свята з українськими традиційними конкурсами та забавами. Такі ігри розвивають інтерес до співу, пам'ять, почуття ритму і мелодії. В ігровій діяльності школярі вчаться передавати в русі художній образ, але найголовніше – через гру українська народна пісня входить в побут сім'ї, в якій виховується дитина. У народних іграх учні вчаться спілкуватися, долучаються до народних традицій, виявляють взаємовиручку, знайомляться з малими жанрами народної творчості.

Адже саме через музичне мистецтво дитина збагачує свій емоційний досвід (почуття і вміння їх переживати), долучається до музичної спадщини рідного народу. У зв'язку з існуванням національного «музичного генотипу», слід починати залучати молодших школярів до музики з національних мелодій, які через цю обставину засвоюються природно і легко. «Музичний генотип» умовно розглядають як сукупність спадкових музичних структур і засобів, які поколіннями передавалися в народі. Оскільки зміст музики як виду мистецтва становлять емоції, настрої і почуття людей, то музичні виражальні засоби (ритм, лад, гармонія тощо) є похідними від них. Проте потрібно слухати твори й інших народів, як для зіставлення, так і для ознайомлення дітей з музичним мистецтвом інших країн. Так молодші школярі долучатимуться до своєї національної і світової культур.

На формування громадянської компетентності та усвідомлення себе громадянином своєї країни, в якій живуть, учні мають слухати музичні твори про рідне місто, край (якщо такі твори є) та знайомитись з роботами місцевих митців. Це, крім музичних знань, виховує у молодших школярів любов до свого

міста, народу, природи, країни. Через те що музика охоплює такі сфери психіки людини, як сенсорика, моторика, емоції тощо, її вплив на психічний розвиток людини в цілому дуже суттєвий (творчість, духовність, розум) [25].

Не менш важливе значення має знайомство з творами образотворчого мистецтва. Яскравість, виразність образів у картинах, скульптурі, архітектурі, творах прикладного мистецтва допомагають молодшим школярам глибше та повніше сприймати явища життя та знаходити образні вираження своїх вражень у малюнках, ліпленні, аплікації тощо. Поступово у дітей розвивається художній смак.

Дитяче образотворче мистецтво має суспільний напрям. У процесі цих занять, разом з громадянською компетентністю у молодших школярів відбувається й моральне виховання, розвиваються волеві якості: потреба та вміння доводити розпочату справу до кінця, зосереджено та цілеспрямовано займатися, допомагати товаришу, долати труднощі тощо. Зображувальна діяльність повинна використовуватися для виховання доброти, справедливості, для поглиблення тих благородних почуттів, які у них виникають.

На уроках образотворчого мистецтва молодші школярі набувають умінь створювати образи в графіці, живопису, скульптурі, знайомляться з декоративно-прикладним мистецтвом, архітектурою та дизайном, засвоюють основи композиції. У шкільних гуртках художнього профілю та позакласній роботі учні мають змогу ознайомитися з видами образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва для поглибленого вивчення відповідно до своїх інтересів і потреб.

Уроки музичного мистецтва – основна форма організації музично-виховної роботи в школі, хоч поглиблюються ще знання з музики і в позаурочний час. Урок включає в себе різні види музичної діяльності учнів: спів, музично-ритмічні рухи, гра на дитячих музичних інструментах, слухання музики, музична грамота. Для уроків музичного мистецтва характерною є особлива емоційна атмосфера – це цілком природно, адже музика – мова

почуттів. Вона хвилює, викликає в дітей певні настрої і переживання. Одержані враження посилюються під впливом учителя, який передає свої почуття не тільки у виразному виконанні твору, але і в слові, міміці, жестах. Таким чином, концентруючи увагу учнів на звучанні музики і розвиваючи їхню увагу вчитель допомагає дітям увійти у світ музики, музичних образів і яскраво відчувати їх виразність.

Формування громадянської компетентності у молодших школярів засобами мистецтва відбувається також і у процесі власне театралізованої діяльності, яка складається з залучення учнів до інсценізації казок, легенд, історичних сюжетів тощо, які зумовлюються змістом процесу виховання естетичної культури дітей молодшого шкільного віку.

Залучення молодших школярів до сценічної творчості як підготовчого етапу до театралізованої діяльності. Кінцева дидактична мета – постановка вистави. У 1-2-х класі початкової ланки діти займаються театралізованими вправами на фланелеграфі, у тіньовому театрі. Така форма роботи, як гра-драматизація відбувається в позаурочній та гуртковій роботі, а читання у ролях, складання діалогів героїв, інсценування – на уроці. У 3-4-х класах учителі розпочинають роботу над невеличкими спектаклями, поєднуючи цю роботу з навчальними заняттями. Далі залучення школярів до театралізованої діяльності: використання емоційних засобів виразності сценічної творчості для поглиблення емоційного «проживання» учнями знань [63].

Формування громадянської компетентності особистості пов'язано, перш за все, з родиною, бо знання, вміння і навички передаються від батьків та інших членів родини своїм нащадкам. Щодо початкової школи, то головним завданням у формуванні громадянської компетентності є створення умов для опанування знань про державу, закони, символіку, моральні цінності та норми поведінки, права і відповідальність людини і громадянина в умовах глобалізації та викликів. Важливо формувати культурну компетентність, розвивати комунікативні уміння дитини, що дозволяють їй соціалізуватися в класний і

шкільний колектив, уміння спілкуватися та комунікувати використовуючи вербальні та невербальні системи, налагоджувати діалог.

Потреба сучасної особистості висловлювати своє «Я», свої емоції, почуття, переживання, проникаючи в образну символіку рухів людини, її міміку, жестикуляцію. Молодші школярі освоюють український танець у вигляді основ пластичної культури: у формі ритміки, образно-ритмічних вправ, у музично-ритмічних іграх.

Важливу основу для організації танцювальної творчості молодших школярів становлять дитячі народні ігри. Танці з використанням простих музичних інструментів, імпровізація допомагають дитині відчувати темпоритм, образність музичної та сюжетної основи танців. Школярі займаються хореографією переважно в танцювальних колективах різного напрямку – класичного, народно-сценічного, історико-побутового, сучасного, бального танцю, включаючи танець модерн, спортивний, естрадний. Популярні в цій віковій групі театри танцю і театри хореографічних мініатюр, а також так звані «вуличні» танці.

Тільки за умови, коли учні будуть проявляти активну свою позицію, а саме: сприймати художні образи, творити їх самостійно (або у взаємодії з іншими), здійснювати творчий відбір засобів українського мистецтва, лише тоді діяльність їх буде ефективно впливати на розвиток емоційної сфери (в тому числі емоційного інтелекту), формування громадянської позиції, розвиток критичного та інших видів мислення, виховання художніх потреб та інтересів молодшого школяра. Наголосимо на значущості опанування учнями різних видів мистецтва, формуванні міжпредметної естетичної компетентності. Розвиток здатності учня орієнтуватися в естетичних нормах різних сфер соціуму відповідно до сформованих естетичних ідеалів і цінностей, системи інтегрованих мистецьких знань і досвіду [55].

Отже, мистецтво – це особлива форма відображення дійсності, естетичний художній феномен, який передає красу навколишнього та

внутрішнього світу людини через осмислення фундаментальних категорій «краса», «гармонія», «ритм», «пропорційність», «довершеність» тощо. Особливості формування громадянської компетентності засобами мистецтва в початковій школі пов'язані з його багатограним впливом на свідомість і підсвідомість людини, її емоційно-чуттєву сферу, мислення й потреби, адже метою навчання в школі є всебічний розвиток особистості дитини, зокрема освоєння нею культурних цінностей у процесі пізнання мистецтва; плекання пошани до вітчизняної та зарубіжної мистецької спадщини; формування ключових, мистецьких, предметних та міжпредметних компетентностей, необхідних для художньо-творчого самовираження в особистому та суспільному житті.

Розділ 2.

Розвиток громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва у сучасній освітній практиці

2.1. Педагогічні умови формування громадянської компетентності в дітей молодшого шкільного віку

Сьогодні Україні потрібні громадяни, які вміють самостійно розв'язувати різноманітні проблеми, приймати нестандартні рішення, творчо працювати і критично мислити, які цікавляться минулим і сучасним своєї Батьківщини. Створення умов для формування такої особистості залишається одним із основних завдань освіти в Україні. Освітній процес потребує суттєвого змістового й організаційного оновлення, коли визнання громадянських цінностей відбуватиметься не примусово, а внаслідок особистої прихильності людини до них. Актуальним стає розширення практичного досвіду громадянської участі школярів, формування їхньої компетентності й усвідомлення потреби вчитися цьому протягом життя [3].

Початкова школа є фундаментом, на якому базується вся система громадянського виховання школярів, формування у них любові до рідного краю та своєї країни. Все, що закладається учням у цей період навчання і виховання, в подальшому визначає успіх процесу формування особистості, її світогляду і загального розвитку [87]. Формування громадянської компетентності молодших школярів забезпечується як змістом навчальних предметів початкової школи, так і шляхом застосування різноманітних видів діяльності в позакласній роботі.

Для формування громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва ми вважаємо важливим є створення відповідних педагогічних умов, першою з яких є *зміцнення мотиваційної основи патріотичного сприймання дітьми творів мистецтва із врахуванням їх*

психофізіологічних, вікових та індивідуальних особливостей. Адже, саме мистецька спадщина українського народу – це унікальне джерело історико-культурних досягнень, безцінний засіб збагачення як сучасної педагогіки, так і системи початкової освіти зокрема. «Оскільки в народній пісні відображаються почуття народних мас, то можна сказати, що через неї ми безпосередньо розмовляємо з попередніми поколіннями», – зазначав відомий український педагог Г. Ващенко [15].

Любов до народного мистецтва – глибинне духовне начало людського життя, і кожна дитина генетично несе в собі зачатки тієї свідомості, на якій у далекому минулому виросла потужна стихія українського мистецтва. Задача початкової школи зберегти й примножити все те, що закладено у людині при народженні, що є основою для формування громадянської компетентності кожної дитини. Враховуючи, що виховання різнобічно та гармонійно розвинутої особистості молодшого школяра в умовах Нової української школи є одним із найважливіших завдань на сучасному етапі розвитку суспільства, у якому збагачення духовного світу дитини передбачає формування творчого потенціалу та внутрішньої культури, забезпечення духовної єдності поколінь, то зміцнення мотивації до сприймання та опанування творів мистецтва патріотичного спрямування є важливою складовою освітнього процесу молодших школярів.

Другою педагогічною умовою формування громадянської компетентності у дітей молодшого шкільного віку засобами мистецтва є *створення сприятливого, доброзичливого середовища в освітньому процесі початкової школи.* Як свідчать результати аналізу досліджень українських і зарубіжних науковців, ґрунтовно висвітлений нами у розділі 1.1., в освітньому процесі сучасної початкової школи важливу роль відіграє вчитель, який вирішує низку складних завдань, головними з яких є:

- задоволення освітніх потреб учнів;
- узгодження освітньої мети з глибинними цінностями учнів;

- організація освітньої діяльності через підбір форм, методів, прийомів, технологій, що сприяють ефективній реалізації освітніх, виховних та розвивальних цілей навчання [49].

Слід також зауважити, що важливим є збереження активної громадянської позиції вчителем, зацікавленість його у культурі, історії рідного краю, розвитку українського мистецтва та збереження національних мистецьких цінностей не лише під час здійснення професійної діяльності, а й у повсякденному житті. Це допомагає учням зрозуміти, що громадянськість не є абстрактним явищем, а стосується питань реальної життєдіяльності, що знання творів українського мистецтва є важливою складовою у формуванні громадянської компетентності молодших школярів. Акцентування на таких якостях та інтересах вимагає від учителів виконання ролі носія цінностей активного та відповідального громадянина та втілення їх у стосунках із учнями.

Під час навчання у початковій школі в учня має бути сформований певний рівень готовності до дорослого життя, певна сукупність характеристик, так би мовити, життєва компетентність, що має забезпечити молодій людині здатність орієнтуватись у сучасному суспільстві, швидко реагувати на запити часу, ефективно та успішно самореалізуватися за межами школи. Щоб упровадити цю ідею в життя, вчитель сам повинен стати для учнів взірцем громадянина і патріота своєї держави, носієм культури своєї нації, адже дуже дієвими, у вихованні школярів, є соціально-психологічні методи, такі як наслідування, приклад, переконання.

Такому вчителю мають бути притаманні:

- визначена, чітка громадянська позиція, що базується на повазі до основ конституційного ладу держави;
- демократичний стиль педагогічної діяльності – розуміння й сприйняття розмаїття думок і точок зору, уміння чути та підтримувати власну думку дитини, висока комунікативна культура;

- знання і використання на практиці засобів українського мистецтва, що передбачає залучення учнів до творчої участі як в освітньому процесі так і позакласній роботі, різноманітних конкурсах, проєктах та благодійних акціях.

Головним у діяльності вчителя початкових класів є особистість, яку він формує, а саме:

- допомога учням оволодіти найбільш продуктивними методами навчально-пізнавальної діяльності, навчити їх вчитися;
- навчити учнів думати та діяти самостійно;
- відходити від механічних переказів, дослівного відтворення вивченого матеріалу;
- розвивати творче, критичне мислення;
- слідувати та корегувати спосіб та форму висловлювання думки учнів;
- показати молодшим школярам перспективи їх навчання; у процесі навчання обов'язково враховувати індивідуальні особливості кожного учня;
- заохочувати до дослідницької роботи учнів.

Освіта спрямовує вчителя на формування нових життєвих компетентностей, стратегій, посилення гнучкості та мобільності соціальної поведінки. Адже, як казав Ян Каменський «Навчаючи – виховуй, виховуючи – навчай», саме в спільній цілеспрямованій роботі вчителя і учня досягається очікуваний результат [16]. Творчий, підготовлений педагог вміло проєктує розвиток громадянських якостей молодших школярів і прагне, щоб його учні не тільки усвідомлювали певні морально-правові категорії, а й прагнули до їх реалізації у своїй поведінці у довіччлі. Педагогічна майстерність вчителя початкових класів здатна перетворити складні категорії громадянської компетентності у цілком доступні для дітей поняття.

Ще однією педагогічною умовою формування громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва є *реалізація системного компетентнісно-інтеграційного підходу до організації освітньої*

діяльності учнів початкової школи, ефективність якого залежить від вибраних вчителем технологій, форм, методів і прийомів навчання. Пріоритетну роль у своїй освітній діяльності педагогам необхідно відводити активним методам і прийомам, що ґрунтуються на демократичному стилі, сприяють формуванню критичного мислення, ініціативності, творчості учнів, розвивають уміння міркувати, аналізувати, ставити запитання, шукати власні відповіді, робити висновки, брати участь у громадському житті [74].

Особливого значення набувають інтерактивні методи навчання, ефективність впливу яких досягається, коли враховуються психологічні особливості спілкування з учнями цього віку. Ми розділяємо думку науковців та вчителів початкової школи, найбільші можливості у реалізації завдань формування громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва містять програми навчальних предметів «Українська мова і літературне читання», інтегровані курси «Я досліджую світ» та «Мистецтво» [14].

Враховуючи, що сьогодні в освітній практиці домінуючою є нова ідеологія, компетентнісна парадигма освіти, яка поєднує в собі діяльнісний, інтелектуальний і ціннісний компоненти та формується «від результату», який і виступає як мета, що прагнуть досягти педагоги початкових класів у спільній з учнями активній діяльності. Чітке визначення очікуваних результатів вчителем під час проєктування уроку є обов'язковою і важливою процедурою. Постановка перед педагогом завдань щодо формування громадянської компетентності у молодших школярів передбачає, що в переліку освітніх результатів кожного уроку мають бути сформульовані, крім суто очікуваних результатів знань школярів, ще й такі, що спрямовані на розв'язання цього завдання:

- передбачати умовні етапи розвитку громадянської компетентності у молодших школярів відповідно їх віковим особливостям;

- передбачати отримання учнями позитивних вражень від знайомства з творами мистецтва, культурною спадщиною, історичними подіями та формування в них відповідних ціннісних орієнтацій.

Запропоновані підходи до проектування уроку або іншого відрізка освітнього процесу, безумовно, потребують подальшого осмислення і поступового впровадження у практику початкової школи, оскільки навчання, орієнтоване на реальні чіткі, вимірювані, зрозумілі, дієво значущі результати, повинні сьогодні забезпечити дійсний розвиток особистості кожного учня і майбутнє нашої держави.

Рідна мова – найважливіший засіб громадянського та національного виховання. Вона була і є важливою сферою впливу на національну свідомість школярів, ідентифікаційним кодом нації. Розуміння учнями процесу повернення до рідних коренів, витоків українства, національного самоствердження і саморозвитку вже є проявом патріотизму [7].

Формування громадянської компетентності на уроках української мови здійснюється через реалізацію соціокультурної змістової лінії. Зокрема, вчителі звертають увагу учнів на багатство і милозвучність української мови, захоплюються її красою, у них пробуджується любов до рідного слова, прагнення вивчати українську мову. Також, у процесі навчання пояснюють значення української мови для становлення незалежної самостійної держави України, роль української мови як державної. Формуючи культуру спілкування, вчителі збагачують мовлення молодших школярів українськими формами звертання та формулами мовленнєвого етикету, пробуджують інтерес до походження цих формул, показують їх зв'язок із національними традиціями і звичаями українців.

Чільне місце на уроках української мови та літературного читання повинно займати використання малих фольклорних форм – загадок, лічилок, мирилок, приказок і прислів'їв, народних прикмет, уривків з казок, дитячих пісень, колискових, щедрівок, колядок, веснянок, закличок тощо. Реалізуючи їх

виховний потенціал, вчитель пояснює дітям, що багатство і розмаїття народної творчості свідчить про мудрість і талановитість українського народу.

Дуже важливо, в освітньому процесі початкової школи, давати дітям не лише знання, а й навчати їх бачити головне, робити висновки, самостійно здобувати знання, відкривати для себе щось нове, щоб потім адаптуватися в суспільстві та творчо працювати.

Щодо уроків літературного читання, для формування громадянської компетентності засобами мистецтва слід навчати учнів визначати проблеми, які порушуються у творі, з акцентом на соціальні питання, самостійно та критично аналізувати їх; добирати факти, художні деталі, аналізувати їх, робити висновки й узагальнення, користуватись знаннями, одержаними поза школою (радіо, телебачення, інтернет тощо) [80].

Дієвим і ефективним засобом формування громадянської компетентності є моделювання та створення ситуації вибору. Наприклад, при роботі над змістом твору учням пропонується визначити життєву громадянську позицію кожного з героїв та чиєї позиції дотримуються кожен з них. Важливим питанням у формуванні громадянської компетентності за допомогою творів мистецтва є уявлення про громадянина-митця, тобто громадянина, чия діяльність спрямована на покращення добробуту та процвітання держави засобами мистецтва.

На уроках математики формування громадянської компетентності засобами мистецтва відбувається опосередковано, через умови математичних задач. А от інтегрований курс «Я досліджую світ» спрямований на соціалізацію особистості молодшого школяра, його патріотичне і громадянське виховання, тож засоби мистецтва можна використовувати як приклади, в процесі опанування різних тем курсу.

Великі перспективи щодо формування громадянської компетентності засобами мистецтва має інтегрований курс «Мистецтво», де учні мають можливість відчути красу українського народного мистецтва, сповненого

розмаїттям звуків, кольорів, ліній, рухів, жестів; досягнути інтонаційні особливості музики українського народу, відчути національну своєрідність, спільне і відмінне в мистецтві різних народів; ознайомитися з основними елементами художньо-образної мови музики, образотворчого та синтетичних мистецтв (театр, хореографія, кіно).

У процесі формування в учнів уявлень про пори року (осінь, зима, весна, літо) молодші школярі через мистецтво знайомляться з відповідними українськими народними святами, обрядами, мистецькими традиціями (Свято вражаю, Свято Святого Миколая, Новий рік, Різдво, Стрітєння, Великдень, Зустріч весни, Купало тощо). Усвідомлення учнями особливостей відображення внутрішнього світу людини, її емоцій і почуттів, ідеалів і прагнень засобами різних видів мистецтв, розкриваються особливості художньо-образного втілення світу дитинства (дитячий фольклор, сюжети казок і мультфільмів, фантастика, пригоди, гумор у мистецтві тощо) [92].

Під час ознайомлення на елементарному рівні з естетичними поняттями: ліричне, комічне, фантастичне, героїчне, драматичне, епічне, відбувається формування патріотизму, добра, дружби, тобто уявлення про людську духовність, моральні якості, такі як вірність, співчуття тощо. Розширення і поглиблення знань учнів про мистецтво українського народу, народів, що проживають в Україні, а також інших народів світу; усвідомлення єдності змісту і форми в художніх творах, багатства способів художнього вираження людських почуттів і ставлень до багатогранного світу культури; елементарні уявлення про історичні й географічні координати розвитку мистецтва, все це значною мірою впливає на формування громадянської компетентності молодших школярів [79].

На уроках «Дизайну і технологій» діти знайомляться з традиційними народними ремеслами України, вчать виготовляти сюжетні витинанки різних регіонів України, оздоблювати вироби технікою вишивки. Щодо вчителів англійської мови цікавими є творчі проекти, такі як: «Всі професії – важливі»,

«Проблеми навколишнього середовища нашого міста. Що нам робити?», «Дві столиці: Київ – Лондон», «Свята та традиції: спільне та відмінне двох культур». У роботі вчителя фізичної культури вагоме місце займає прийняття разом зі школярами участі у різних патріотичних заходах, наприклад заході серед учнів «Разом до перемоги».

Не менш важливою педагогічною умовою формування громадянської компетентності у молодших школярів засобами мистецтва є *збагачення їх творчого потенціалу в процесі залучення їх до позакласної мистецької діяльності*. Позакласна робота дає надзвичайно широкі можливості, а саме:

- пізнавальна діяльність за допомогою інтерактивних методів і прийомів;
- проблемно-ціннісне спілкування в процесі проектної діяльності;
- ігрова театралізована діяльність;
- художня творчість;
- музично-виконавська діяльність;
- танцювальна та вокальна діяльність;
- трудова діяльність (ужитково-декоративне мистецтво);
- розважальна діяльність (забави, календарно-обрядові свята, вечори, концерти тощо).

Щодо участі у позакласних заходах молодші школярі не обмежені жорсткими рамками правил. Позакласна робота спонукає їх до самостійного прийняття рішень, підвищує їхню ініціативу, яка при цьому є не примусовою. Саме позакласній діяльності належить провідна роль у формуванні і розвитку соціальної та громадянської компетентності в силу того, що вона служить підвищенню активності учня як суб'єкта навчання; дає можливість творчої співпраці між педагогами, учнями та батьками; створює обстановку, в якій відсутнє зовнішнє оцінювання; орієнтує діяльність учнів на успіх; передбачає варіативність форм організації освітнього процесу, засобів і умов діяльності; відображає загальнолюдські цінності.

Навчання з використанням краєзнавчого матеріалу значно полегшує засвоєння учнями наукових понять і закономірностей, є могутнім джерелом знань і чудовим засобом виховання. Тому краєзнавство є основою для формування громадянської компетентності учня, і дозволяє школяреві співвіднести своє життя з життям своїх земляків, а через них – з життям свого народу, країни. Участь школярів в краєзнавчій діяльності, їх знайомство з минулим, сьогоденням малої батьківщини, пробуджує почуття причетності до долі свого народу, породжує відчуття подяки до старшого покоління [37].

Велике значення у формуванні громадянської компетентності дітей молодшого шкільного віку відіграють екскурсії. Учні знайомляться з пам'ятними місцями, краще пізнають культурну спадщину. А це в свою чергу виховує у дітей почуття гордості за свою країну.

Позакласна робота має великі можливості для розвитку в молодших школярів здатності до прояву людських почуттів: співпереживання до ближніх, любові до своєї Батьківщини тощо. Різноманітність її форм, тісний зв'язок з життям сприяють формуванню моральних якостей, викликають прагнення наслідувати позитивний приклад і негативно ставитись до поганих вчинків, формують майбутнього громадянина-патріота.

Участь в позакласній діяльності сприяє більш різнобічному розкриттю індивідуальних здібностей дитини, які не завжди вдається розгледіти на уроці, розвитку в дітей інтересу до різних видів діяльності, вмінню самостійно організувати свій вільний час. Кожен вид позакласної діяльності: творчої, пізнавальної, спортивної, трудової, ігрової – збагачує досвід колективної взаємодії молодших школярів в певному аспекті, що в своїй сукупності дає великий виховний ефект [87].

Однією з важливих складових формування громадянської компетентності у підростаючого покоління є підготовка різноманітних подій і свят патріотичної тематики з залученням батьків, що є наступною педагогічною умовою – *опора на повсякденний досвід дітей та родинні зв'язки*. Для учнів молодших класів

свято – це, «в першу чергу, розвиток інтересу до пізнання, формування соціально-активної здорової особистості, реалізація таланту, інтересів, розвиток творчості дітей, самоствердження. Участь учнів у святкових заходах надає можливість розкрити свій творчий хист та вчить спілкуванню [29].

Доцільним є організація різноманітних проєктів із залученням батьків:

- акції милосердя: «Поділись своїм теплом», «Від серця до серця», що передбачають виготовлення різноманітних виробів-поробок (волонтерська допомога дітям сиротам та дітям з малозабезпечених родин, багатодітних сімей);

- акції турботи: «Ветерани поруч з нами» – проведення концертів з запрошенням ветеранів;

- акція «Повертайтеся живими», яку слід супроводжувати виготовленням малюнків та листівок для бійців збройних сил України.

Любов до природи, піклування про охорону, збереження та примноження її багатств – один із напрямків формування громадянської компетентності молодших школярів. Готовність до праці на благо рідної землі учні мають змогу проявити себе в проєктах «Калина під моїм вікном», під час якого учні мають висадити дерева і кущі на шкільному подвір'ї, де згодом проводитимуться різноманітні флешмоби, наприклад: «Ой, у лузі червона калина...» тощо. У проєкті «Допоможем птахам взимку» учні разом з батьками виготовляють, розмальовують та розвішують на шкільному подвір'ї годівнички для птахів.

Наступною педагогічною умовою формування громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва є *співтворчість та толерантність учителя і учнів*, адже лише у спільній праці, взаємоповазі, співпереживанні зароджуються справжні громадянські почуття.

Роль учителя у формуванні громадянської компетентності учнів, зокрема й лідерської, полягає в демонструванні власною поведінкою таких якостей, як:

- активна життєва позиція;

- послідовність у словах та діях;
- вміння відстоювати свої погляди [57].

Надаючи учням можливість реалізувати свої громадські, соціальні, комунікаційні якості, вчитель також повинен розвивати у молодших школярів:

- вміння доладно говорити, виражати свої думки щодо творів мистецтва, адже це розвиває емоційний інтелект у дітей;
- вміти слухати інших; вміти листуватися в інтернеті, спілкуватися по телефону, володіти емоціями під час розмови;
- установлювати соціальні зв'язки;
- працювати в команді та орієнтуватися у конфліктних ситуаціях;
- формувати критичне мислення, що дає можливість виховати «вільну людину».

В інформаційному суспільстві поняття «свобода» має новий сенс: що більше інформації, то вільнішою стає людина у виборі вчинків. У цій ситуації варто переконати молодшого школяра керуватися лише совістю, оскільки найнебезпечніший результат виховання – громадянин, необтяжений совістю.

У залежності від мети та обставин вчитель, може використовувати:

- роз'яснення;
- розповіді, колективні та індивідуальні бесіди;
- аналіз життєвих ситуацій, обговорення з учнями літературних, літературно-публіцистичних творів, газетних статей і повідомлень з відповідною правовою оцінкою того, що трапилось;
- читання художніх творів; вікторини; конкурси;
- створення спеціальних педагогічних ситуацій, екскурсії;
- включення дітей у процес вибору органів самоврядування (наприклад, вибору президента класу, чергових, відповідальних за певні напрямки життєдіяльності колективу);

- ділові ігри (правовий тренінг), запрошення працівників органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів з відповідними виступами на правову тематику тощо.

В початковій школі саме бесіда є одним з найважливіших методів виховної роботи, яку проводить учитель з метою поглиблення і перевірки уявлень учнів щодо прищеплення їм любові до Батьківщини, допомагає дітям зрозуміти суспільно-політичні події в Україні [60]. Виховні бесіди сприяють формуванню почуттів пошани до історії держави, вихованню ширості, громадянської свідомості, патріотизму, гідності. Для того, щоб діти стали народом, творцями своєї долі, необхідно, аби вони за час навчання, виховання в сім'ї, школі міцно засвоїли історію розвитку своєї держави, духовність, культуру рідного народу, глибоко проїняли його національним духом, способом мислення і буття [62].

Оскільки у молодшому віці в дітей домінує образне мислення, то потрібно використовувати в освітньому процесі початкової школи такі форми роботи, які формують громадянську компетентність у дітей засобами мистецтва: сюжетно-рольові ігри, ігри-драматизації, інсценування, ігри-бесіди, мандрівки, екскурсії, групові справи, уявні подорожі, конкурси, моделювання ситуацій, вікторини, екскурсії, виставки патріотичних малюнків, добродійні акції, спортивні змагання, козацькі забави, театральні вистави, ляльковий театр, веселі старти, естафети тощо [6].

Отже, формування громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва сьогодні передбачає також посилення уваги учителів і науковців до розробки, адаптації й запровадження нових методик навчання та виховання, зокрема найкращих зразків вітчизняного і зарубіжного досвіду. Необхідною є також розробка критеріїв, змістового наповнення та методик оцінювання рівнів сформованості громадянської компетентності учнів на різних ступенях навчання у відповідності до базового еталона та вимог державного стандарту. Теоретичний аналіз проблеми дозволяє стверджувати,

що одною з важливих педагогічних умов ефективності формування громадянської компетентності є чітке визначення його цілей, яке повинно враховувати загальні освітні завдання, розвиток і виховання учнів, а також умови забезпечення освітнього процесу та фахову підготовку вчителя.

2.2. Методи та прийоми використання засобів мистецтва в освітньому процесі молодших школярів

Успішність впливу засобів мистецтва на формування громадянської компетентності учнів початкової школи залежить від арсеналу методів і прийомів навчання, які застосовує вчитель в освітньому процесі. Нові підходи до навчання і виховання молодших школярів спрямовані на максимальне використання їх творчого потенціалу, що передбачає формування естетичного сприймання дійсності, шанобливого ставлення до навколишнього середовища, свідоме сприймання дійсності, поважне відношення до природи і художніх творів із застосуванням принципу інтеграції різних видів мистецтва.

На жаль, педагоги рідко використовують сучасні різноманітні методи і прийоми під час формування громадянськості у молодших школярів, застосовуючи в основному виховну дію слова, що не має вагомого впливу на емоційну, почуттєву та мотиваційну сферу молодших школярів. Адже, саме початкова школа закладає основу духовного, інтелектуального та фізичного становлення особистості. На етапі навчання дитини в початковій школі формується інтерес до мистецтва та художньо-творчої діяльності. У дітей молодшого шкільного віку формується цілісне світосприймання, розвиток естетичних смаків та ідеалів, особисте ставлення до культурних надбань суспільства [83].

Проблема реформування мистецької освіти в Україні, пошук нових форм і методів навчання мистецтву є темою досліджень багатьох науковців:

В. Дряпіки, О. Михайличенка, О. Олексюка, Г. Падалки, Т. Танько, Л. Хлебнікової, В. Черкасова та інших. У той час як впровадження інноваційних методів з використанням комплексу мистецтв у процесі формування громадянської компетентності молодших школярів сьогодні має велике значення і є малодослідженим питанням. Водночас, сучасні педагогічні прийоми стимулюють розвиток пізнавальних, креативних здібностей учнів, здатність до творчого самовираження, потреб у творчій самореалізації.

У процесі сприймання творів мистецтва його суть не вичерпується лише отриманням інформації, а містить у собі духовно-практичний характер. Сучасне мистецтво має великий накопичений теоретичний і практичний досвід удосконалення процесів навчання та виховання, що базується на наукових знаннях педагогіки, психології та музикознавства. Оволодіння мистецтвом передбачає три нерозривні моменти: технічний, художній, аналітичний. Кожний вид мистецької діяльності супроводжується естетичним сприйманням, яке має в науковій літературі різні тлумачення. Це здатність дитини до виділення в явищах дійсності і мистецтва процесів, властивостей, якостей, які народжують емоційні переживання [21].

У ході експериментального дослідження на базі Закладу загальної середньої освіти I-III ступенів № 2 Тростянецької міської ради Сумської області в освітньому процесі 2-А класу нами було використано ряд методів, які слугують формуванню у молодших школярів громадянської компетентності шляхом застосування різних засобів мистецтва.

На уроці української мови з теми «Досліджую значення слова» ми використали *метод «Малюємо асоціацію»* для налагодження стосунків у класі. Дітям було запропоновано намалювати асоціації до таких слів: сміливість, доброта, порядність, підтримка, хитрість, позитив, підступність, образа, кривда, зрада, агресія. Малюнки потрібно було «посортувати» на ті, що допомагають налагоджувати гарні стосунки, і на ті, що можуть зруйнувати стосунки. Цей процес супроводжувався обговоренням і коментарями. Учні з радістю

презентували свої малюнки й розповідали відповідні приклади з життя. Після цього їм було запропоновано скласти речення зі словами, що допомагають підтримати гарні стосунки у будь-якій спільноті.

На уроці інтегрованого курсу «Я досліджую світ» з теми «Які у осені ознаки» була застосована *вправа «Сила квітів»*. Дітям було роздано заготовки-малюнки квітів, а також запропоновано їх намалювати. У кожній пелюстці потрібно було написати якості, які дитина цінує в собі, що вміє, чим пишається тощо. Біля квітів потрібно домалювати листочки та написати на них, чим ці якості можуть бути корисними їхній родині.

Об'єднуючи дітей у групи по 4 особи їм було дане завдання:

1. По черзі розказати про свої квіти.
2. Приклеїти свої квіти на фліпчартному папері, домалювати додаткові листочки та записати на них, чим їхні якості можуть бути корисними спільноті їхнього класу.
3. Групи презентують всьому класу свої квіти.

Після презентації обговорювали у класі запитання:

1. У чому сила «кожної квітки», у чому сила всього «букету»?
2. Що у наших квітах спільного, а що нас вирізняє?
3. Чим сила квітів може бути корисною спільноті нашої країни – Україні?
4. Що ви відчуваєте, коли дивитесь на свою квітку?
5. Які у вас відчуття, емоції, коли ви дивитесь на весь букет квітів?

Під час виховної години учням 2-А класу було запропоновано *перегляд мультфільмів* із серії «Просто про складне». Після перегляду обговорювався зміст побаченого. Акцентувалося на тому, що всі люди різні, однак кожному важливо відчувати себе частиною чогось більшого, ніж він є сам – членом родини, частиною певної спільноти тощо. Варто пам'ятати, що відчути себе насправді щасливим можна лише серед тих, хто справді схожий на тебе – за вподобаннями чи світосприйняттям. Кожен прагне, щоб його розуміли і любили таким, який він є!

На уроці позакласного читання на тему «Щоб у серці жила Батьківщина» був використаний *прийом «Карта міст»* де народилися видатні митці та діячі України. На запитання: кого з відомих українців вони знають? Було запропоновано молодшим школярам розглянути цікаву карту, створену спеціалістами з Конгресу захисту української мови. На якій позначено імена відомих людей з різних куточків України. Учням потрібно було показати у якому куточку України вони мешкають, які видатні митці – земляки та яка їх громадянська активність.

На уроці літературного читання з теми «Казки про тварин» ми використали *вправу «Малюємо героя»*, під час якої школярам було запропоновано намалювати «героя» казки й написати навколо малюнка риси характеру, якими має володіти герой. Обговорення: як людина може розвивати в собі такі риси. Свої малюнки діти з радістю презентували всьому класу.

На уроці української мови з теми «Досліджую іменники» нами апробовано *вправа «Карта з гербів і прапорів областей України»*, під час якої проведена бесіда про те, що об'єднує спільноту українців, їх звичаї, традиції, культуру, мову тощо.

Особлива роль у формуванні громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва відводиться урокам інтегрованого курсу «Мистецтво». Яскравими зразками є відомі українські народні пісні, які ми використовували в освітньому процесі експериментального класу. Вони оспівують красу рідної землі, наприклад: «Стоїть гора високая, по-під горою гай, зелений гай, густесенькій, неначе справжній рай», «Ніч яка місячна, ясна, зоряна, видно, хоч голки збирай» тощо. Зазвичай, в українському побуті, народні пісні супроводжували і стимулювали трудовий процес. Усім різноманітним своїм художнім, емоційним, атрибутивним, пісенно-музичним засобів вони сприяли вихованню любові до нелегкої землеробської праці, до землі, до хліба, наприклад: «Ой ти, лану, ланочку, скажи мені правдочку. Чи дамо полю

волю, а рукам спокою», «Кінець нивонці, кінець, понесемо ми вінець. Потиснули, пов'язали, у кіпоньки поскладали» тощо [36].

Для з'ясування адекватності сприйняття художнього змісту пісні, а також здібностей до творчої інтерпретації її результатів ми запропонували дітям намалювати улюблену українську народну пісню. Наприклад, зображуючи пісню «Галя по садочку ходила», школярі здебільшого малювали дівчинку, яка ходить по саду і шукає хустинку. Менш представлений у дитячих роботах емоційний бік сприйняття пісні, засобами втілення якого виступили колірне рішення малюнка і його композиційна побудова.

Підтвердженням отриманих результатів стали і складені дітьми казки на теми українських народних пісень, наприклад: «Казка про Подоляночку». На відміну від малюнків, у своїх казках молодші школярі частіше залучали героїню в сюжети, далекі від змісту самої пісні. Отже, проведений аналіз дитячих робіт засвідчив невміння більшості дітей творчо інтерпретувати (без педагогічного супроводу) результати художнього сприйняття народної пісні. Зокрема, побудовані на фольклорному матеріалі дитячі ігри («*Подоляночка*», «*Огірочки*») й інсценування українських народних пісень («*Я Коза-Дереза*», «*Ходить Гарбуз по город*», «*Мала баба три сини*») сприяли розвитку морально-естетичних почуттів.

Одним із важливих шляхів виховання шанобливого ставлення до української народної пісенної спадщини є проведення в позакласний та позаурочний час фольклорних свят («*Івана-Купала*», «*Святого Миколая*», «*А вже весна*» тощо), конкурсів народної пісні, концертів, що виховують у дітей повагу до національних цінностей, історії, викликають інтерес до духовних витоків традицій.

Однією із сучасних і найбільш продуктивних, на нашу думку, форм роботи з молодшими школярами з вивчення ними пісенного фольклору є проєктна діяльність. Орієнтовними темами художнього освітньо-виховного проєкту можуть бути: «*Природа в українській народній пісні*», «*Колискові*

наших мам», «Квіти в українській пісні», «Материнські обереги», «Чарівний світ народної казки», «Зимова обрядова фантазія» тощо. У процесі виконання таких проєктів молодші школярі починають краще розуміти зміст українських народних пісень, у них розвивається здатність до творчої їх інтерпретації.

Подолання національного нігілізму щодо народної пісні передбачає виховання молодших школярів у дусі патріотизму, поваги до культурної спадщини нації. Для цього потрібне збагачення форм виховної роботи шляхом упровадження ігор на музично-фольклорній основі, інсценівок дитячих народних пісень, обрядів, фольклорних свят, конкурсів, вікторин, концертів, народно-пісенних проєктів.

Танець – один із найдавніших видів народної творчості. Люди в танцях повторювали рухи тварин, птахів, а пізніше – жести, що відображали певні трудові процеси. Танець, супроводжує людину протягом усього життя. Багатоманітність костюмів, музичних мелодій кожного регіону, змісту і мови танцю, створюють різноманітність народної творчості України і її хореографічного мистецтва [36].

Так, козачок – український танець швидкого темпу, дводольного розміру [19]. Виконується парами, рядами, солістами. Веселий, рухливий, тому для молодших школярів він є легким і зрозумілим. Він виник у середовищі воїнів-козаків, про що свідчить назва танцю. Козачок виконують одна або кілька пар танцюристів. Український козачок з давнини був популярним не лише у народі. Музика звучить у швидкому темпі, тому дітям він подобається, вони часто змагаються між собою у танцювальній майстерності. Після виконання танцю обговорювались наступні питання: щодо характеру та темпу музики, які почуття викликає музика танцю, якими словами його можна передати та пропонувалось спробувати визначити музичні інструменти.

Гопак – веселий, запальний танець українського народу. Його назва походить від вигуку «Гоп!», яким звичайно закінчується виконання танцю. А ще – від слова гупати, тобто тупотіти, підстрибувати, стрибати. І справді, діти

виконуючи гопака притупують ногами, стрибають, кружляють – спочатку неквапливо, а потім усе швидше і швидше. Кожен із учнів вигадував власні танцювальні рухи. Тоді танець перетворюється на змагання: хто танцює краще. Гопак здавна був улюбленим танцем козаків. Тому його музика часто звучить мужньо та героїчно. Також, після виконання танцю ми обговорили: яким є його характер, як він змінюється протягом твору, молодшим школярам потрібно було описати, що вони уявили слухаючи твір та хто виконує ці танці (зображення козаків, та танців в українських костюмах).

Не менш цікавою формою роботи для молодших школярів є гра на дитячих музичних інструментах. Спочатку було запропоновано прослуховування, а потім розучуванні пісні «Ой заграйте, дударики» слова В. Панченка, музика А. Філіпенка. Вчителем було подано декілька питань, а саме чи люблять вони музичні інструменти та які вони знають музичні інструменти.

На цьому етапі експерименту на уроці мистецтва нами була використана форма роботи як *гра-подорож*:

Учитель: Одного разу мені випала нагода подорожувати Україною. І я приїхала до одного села в Закарпатті. І там на вулиці я зустріла двох хлопчиків трохи старших за вас. Вони грали на дудочках! (ілюстрація інструмента).

А грали вони ось таку гарну пісню «Ой заграйте дударики» (слухання пісні). У вас на партах лежать музичні інструменти. Давайте зараз заспіваємо пісню із власним супроводом. У кого нема інструментів – плескайте в долоні або стукайте по парті олівцем.

Наступною формою роботи, яку ми використовували в процесі експериментального дослідження з використанням музичних інструментів це *гра «Зупинка – Переправа»*. Учням пропонувалося за допомогою дощочок переправитись на інший берег і знайти історичні музичні інструменти та розповісти про них.

Музична вікторина «Українська народна пісня в моєму житті», яку ми запропонували молодшим школярам на уроці мистецтва суттєво збагатила їх пісенний арсенал знань. Учням пропонувалося визначити на слух та вказати назви українських народних пісень.

Ефективним, на нашу думку, стало застосування вибірки пісень-ігор для розучування дітьми молодшого шкільного віку, яку ми включили в роботу з дітьми експериментального класу. Зростання рівня громадянської компетентності дітей нам надало використання репертуару з іграми та піснями, хореографічними вправами українських композиторів-класиків, а саме збірки В. Верховинця «Весняночка»: пісні-ігри «Весна іде», «Вийди, вийди сонечко», «Ой, ходить Іванко», «А вже весна», «Ой, летіла зозуленька», «Подояночка», «Ходить гарбуз», «Ой, у вишневому садочку», «Перепілка», «Вишні-черешні», «І шумить, і гуде» та інші; пісня-гра «Унадився журавель» у запису С. Дрімцова.

Під час позакласної роботи в експериментальному 2-А класі ми провели *бесіду за круглим столом «Я – громадянин України»*, мета якої полягала у розкритті сутності громадянськості та способів її виявлення; формуванні національної свідомості, приналежності до українського етносу, мови, історії; виховуванні почуття патріотизму та гордості за свою Батьківщину.

Конкурс малюнків «Я малюю Україну» мав за мету поглиблення знань учнів про нашу державу – Україну; формування національної свідомості школярів; розвиток пізнавальних інтересів учнів; виховання любові до рідного краю, поваги до його історичного минулого і сучасного, шанобливе ставлення до символів держави.

Вікторина «Я люблю Україну» була спрямована на поглиблення знань учнів про культуру України, виховання в них почуття патріотизму, любові та поваги до української мови, до рідного краю, бажання вивчати мову, історію та культуру України, а також передбачала розвиток мовлення учнів та їх аналітичних та творчих здібностей.

Проект «Видатні українці» ознайомлював учнів з досягненнями українців у галузях історії та мистецтва, також мав за мету, виховання гордості за досягнення відомих українців, розвиток творчого мислення, креативності, формування вміння знаходити корисні для людей справи та організувати їх, розвиток здібностей до соціальної комунікації, взаємодії.

Флешмоб «Одягни вишиванку» мав за мету поглибити знання учнів про національний колорит, минуле України; розвинути в учнів патріотичні почуття, любов до Батьківщини, підтримати Україну в цей нелегкий для неї час, усвідомити нерозривність з нею.

Суспільна акція «Очистимо місто від сміття» сприяла залученню дітей до прибирання території школи, міста, ознайомлювала їх з працьовитими персонажами з народних казок, легенд, а також формувала почуття любові до рідної землі, виховувала працелюбність. *Родинне свято «Мама, тато, я – міцна сім'я»* сприяло поглибленню знань дітей про важливість родини у житті кожної людини, формувало громадянську свідомість, моральні якості розвивало творчі здібності учнів.

Отже, за результатами дослідно-експериментальної роботи встановлено, що формуванню громадянської компетентності молодших школярів слугує використання особистісно-орієнтованих технологій, інтерактивних методів, колективно-групових технологій, пошукова робота, які призводять до того, що в учнів відбувається формування громадянськості як інтегрального особистісного утворення.

Таким чином розвиток громадянських якостей школярів – важливий елемент навчання та виховання в школі, і успішно реалізовує його той учитель, який сам має якості, притаманні громадянину України [91, с. 111-120].

Засоби мистецтва сприяють формуванню естетичних почуттів, виховують доброту, справедливість, сміливість, мужність, бажання прийти на допомогу. Завдяки засобам мистецтва можна виховати високоморальну, освічену, різнобічно розвинену сучасну людину. Адже молодший шкільний вік

надзвичайно значущий період у житті людини. Цей вік багатий прихованими можливостями розвитку, які важливо своєчасно помічати і підтримувати [90]. Саме у молодшому шкільному віці закладаються і розвиваються основи багатьох психічних якостей, діти тягнуться до всього яскравого, нового, красивого. Тому дуже важливо щоб дитина відчула красу, захоплювалась нею, вражалась прекрасними художніми картинами і красою природи. Сьогодні особлива увага вчених і педагогів-практиків звернена на виявлення резервів цього віку [30].

Яскраві картини, добре виконані репродукції, малювання, художня творчість розвивають уміння сприймати прекрасне, виховують потяг до всього справді талановитого, творчого. Художня література, живопис, допомагають розвивати і вдосконалювати уяву, фантазію, пробуджувати безмежні творчі можливості учнів [34].

Школярам необхідно оволодівати різними засобами художньої творчості, вони мають навчитися відчувати мову мистецтва для інтерпретації мистецьких творів. Оскільки саме мистецтво допомагає розвивати почуття, впливаючи на емоційну сферу учнів, ми можемо наголосити на одній із провідних ролей мистецтва в процесі формування громадянської компетентності.

Треба зазначити, що в українських виховних традиціях завжди використовувався впливовий засіб – естетичне виховання (хоровий спів, особливо в церквах та читальнях, драматичні аматорські гуртки, уроки малювання і співів у школі, писанкарство. Піснею супроводжувалися польові роботи, толоки, вечорниці тощо. Усе це передбачало активну участь людини у творчості).

Так, можна навести приклад культурної промоції, яку запропонував на початку ХХ ст. Симон Петлюра. 1 січня 1919 року Симон Петлюра запросив до себе Олександра Кошицю і Кирила Стеценка і запропонував створити «Українську Республіканську Капелу». Українська капела об'їхала з українською піснею ключові країни Західної Європи й продемонструвала

світові самодостатню силу української культури – а відтак політичну зрілість українського народу, аби мати власну державу, незалежну від Росії. Результат був дивовижний, на шпальтах європейської преси лунали схвальні відгуки, Європа була в захваті від української пісні [45].

Користуючись цим прикладом, можна зазначити нагальну необхідність засобами мистецтва долати антидержавні погляди, які існують усередині країни на сучасному етапі розвитку нашої держави. Дуже важливо, щоб зміст початкової освіти був пронизаний матеріалом, який сприяє формуванню в учнів громадянської компетентності.

2.3. Експериментальна перевірка впливу засобів мистецтва на формування громадянської компетентності молодших школярів у сучасній освітній практиці

Формування компетентної особистості є основною метою і завданням Нової української школи, яка на сьогодні є щось значно більше, ніж традиційна передача знань. Школа відіграє ключову роль у вихованні громадян, які мають бути готові до життя у демократичному суспільстві і до конструктивної взаємодії з іншими. Адже саме в школі кожен отримує перший досвід суспільного життя, тож вкрай важливо, щоб цей досвід формував активну громадянську позицію.

Зміни, що відбуваються в сучасній освіті, спонукають нас до розуміння надважливості цінностей формування громадянської компетентності. Усе більше звертаємося до понять, що лежать в основі побудови навчання на цінностях: відповідальність, рівність, права людини, демократія, повага до різноманіття, повага до людської гідності [72]. Усе глибше обговорюємо їх практичне значення й користь, приходимо до спільного розуміння їхньої сутності, усвідомлюємо, чому вони важливі для кожного громадянина нашої

держави. Саме тому в початковій школі дуже важливо організувати цікавий і захопливий освітній процес сучасного формату, спрямований на формування громадянської компетентності у молодших школярів.

Українське мистецтво має великий накопичений теоретичний і практичний досвід удосконалення процесів навчання та виховання, що базується на наукових знаннях етнопедагогіки, психології, культурології, мистецтвознавства. Кожний вид мистецької діяльності супроводжується естетичним сприйманням, яке формує в особистості здатність до виділення в явищах дійсності і мистецтва процесів, властивостей, якостей, які народжують естетичні переживання. Виховання громадянина – патріота своєї країни є проблемою, яка виникла перед людством ще з появи першої держави. Патріотичне виховання створює певні передумови громадянської компетентності особистості.

Молодший шкільний вік, як період становлення особистості, має свої потенційні можливості для формування вищих моральних почуттів, до яких і відноситься почуття патріотизму. Це найбільш сприятливий період для емоційно-психологічного впливу на дитину, для якого характерні найбільша здатність до навчання, податливість педагогічним впливам, сила і глибина вражень. Дитячі образи сприймання дуже яскраві, сильні і тому залишаються в пам'яті надовго, а іноді і на все життя [70]. Тому використання різних засобів мистецтва в освітньому процесі молодших школярів це шлях до високої внутрішньої культури, шанобливого ставлення до пам'яток історії, любові до Батьківщини, до ближнього, гідність, ввічливість, повага до свого минулого та багато інших позитивних рис притаманних людині з високим рівнем громадянської компетентності.

З метою отримання об'єктивних результатів експериментального дослідження нами було здійснено підбір засобів мистецтва, які відповідають програмі початкової школи та методів і прийомів спрямованих на формування громадянської компетентності в молодших школярів, апробування їх в

освітньому процесі та позакласній роботі учнів 2-А класу Закладу загальної середньої освіти I-III ступенів № 2 Тростянецької міської ради Сумської області. Емпіричне визначення цінності використання творів мистецтва патріотичного спрямування в освітньому процесі початкової школи сприяло формуванню громадянської компетентності та розвитку творчої діяльності учнів.

У ході визначення рівня сформованості громадянської компетентності молодших школярів та орієнтація їх у творах українського мистецтва на формувальному етапі експерименту нами було проведено анкетування вчителів, опитування батьків та тестування учнів початкової школи. Участь в ньому взяло 40 учнів, 8 вчителів та 20 батьків. Молодші школярі експериментального закладу освіти обиралися випадковим чином, тобто вони мають різний рівень навчальних досягнень, інтелектуальної активності, самостійності, ініціативності, різні пізнавальні інтереси. Отже, можемо констатувати, що результати є достовірними і відображають реальну картину рівня громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва.

На цьому етапі дослідження було визначено доцільність оцінки сформованості громадянської компетентності в учнів початкової школи на трьох рівнях, а саме: фрагментарному (низький), емоційно-формуальному (середній), особистісно-поведінковому (високий) (див. рис. 2.1, 2.2). Отже, анкетування вчителів початкових класів, опитування батьків молодших школярів та тестове обстеження учнів, дозволило з'ясувати дійсний стан сформованості громадянської компетентності в дітей засобами мистецтва (музики, живопису, поезії, літератури тощо). Зазначимо, що поняття «рівень» виражає діалектичний характер процесу розвитку, сприяє пізнанню формування у молодших школярів громадянської компетентності засобами мистецтва в різноманітності його властивостей, зв'язків та відносин.

■ фрагментарний ■ емоційно-формувальний ■ особистісно-поведінковий

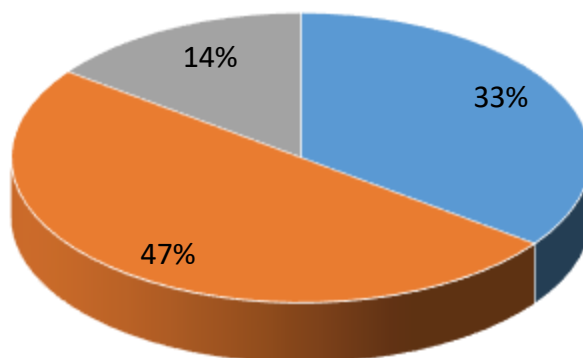

Рис. 2.1. Результати анкетування вчителів щодо оцінки сформованості громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва (формувальний етап експерименту)

■ низький ■ середній ■ високий ■

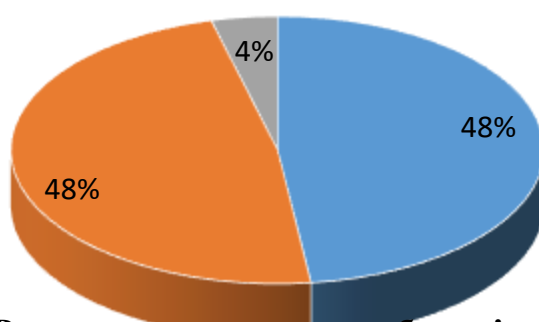

Рис. 2.2. Результати опитування батьків щодо оцінки сформованості громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва (формувальний етап експерименту)

Аналіз результатів анкетування вчителів та опитування батьків свідчить про низький рівень сформованості громадянської компетентності та слабкої орієнтації у творах українського мистецтва учнів початкових класів. Багато дітей не зовсім розуміють сутність громадянськості і способів її виявлення,

вони не можуть оцінити громадянські вчинки, внесок українських мистців у творення державності, єдності та історичної цінності діяльності українських діячів мистецтва.

Таким чином, на думку педагогів, можна виокремити ряд причин незадовільного стану сформованості громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва:

- 1) відсутність цілісного розуміння вчителями початкових класів стратегії розвитку громадянської компетентності школярів;
- 2) відсутність комплексного підходу щодо використання засобів різних видів мистецтва в освітньому процесі та позакласній роботі;
- 3) недостатність методичної літератури в галузі громадянського виховання та естетичного сприймання творів мистецтва молодшими школярами;
- 4) обмеженість методів і прийомів формування громадянської компетентності учнів засобами комплексу мистецтв.

Натомість опитування батьків говорить про їх низьку обізнаність в галузі мистецтва і недостатній інтерес до виховання громадянської свідомості дитини, а також негативний вплив деяких засобів масової інформації на сферу громадянського виховання школярів та патріотичного сприймання творів українського мистецтва.

Результати дослідження показують, що 71% дітей отримують емоційно-патріотичні враження завдяки засобам масової інформації. Серед уподобань школярів домінують пісні і музика сучасних українських виконавців, які за змістом та за формою складно оцінити як твори мистецтва (див. рис 2.3).

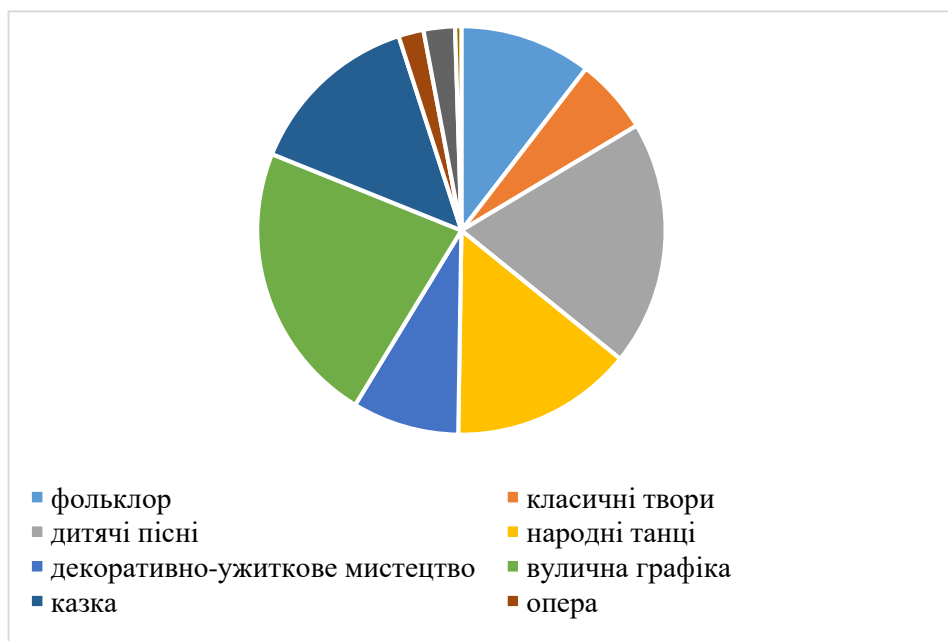

Рис. 2.3. Уподобання молодших школярів щодо вибору творів мистецтва патріотичного спрямування

Лише невелика частина опитаних (21%) надає перевагу народному фольклору (пісенна творчість, живопис тощо). Зовсім малий відсоток опитаних (12%) віддали перевагу класичним українським творам мистецтва, причому цей вибір зробили діти, які навчаються в музичних, художніх школах, студіях або школах мистецтв.

Щодо інших мистецьких патріотичних уподобань молодших школярів, то дитячим творам і естрадним пісням віддали перевагу 39% опитаних, українським танцям – 29%, декоративно-ужитковому мистецтву – 17%, у той час як вуличній патріотичній графіці – 45%, казці – 28%, класичним творам українських композиторів – 6%, дитячій опері – 4%, театральним історичним виставам – 5%, духовним творам – 1%, іншим видам мистецтва – 3%.

На формульовальному етапі експерименту ми опирались на методологічні підходи щодо процесу формування громадянської компетентності та розвитку патріотичних почуттів у молодших школярів засобами мистецтва, а саме:

ціннісний, особистісно-орієнтований, системний, компаративний, діяльнісний, інтегративний, компетентнісний, рефлексивний, креативний [76].

Реалізація цих підходів можлива через забезпечення в освітньому процесі початкової школи педагогічних умов формування громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва, а саме:

- зміцнення мотиваційної основи патріотичного сприймання дітьми творів мистецтва із врахуванням їх психофізіологічних, вікових та індивідуальних особливостей;
- створення сприятливого, доброзичливого середовища в освітньому процесі початкової школи;
- реалізація системного компетентнісно-інтеграційного підходу до організації освітньої діяльності школярів;
- збагачення творчого потенціалу дітей молодшого шкільного віку в процесі залучення їх до позакласної мистецької діяльності;
- опора на повсякденний досвід дітей та родинні зв'язки;
- співтворчість та толерантність учителя і учнів [77].

Враховуючи результати діагностики рівня сформованості громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва нами була розроблена експериментальна методика, яка включала впровадження в освітній процес та позакласну роботу експериментального 2-А класу ряду різноманітних методів і прийомів, ґрунтовно висвітлених у розділі 2.2. Завдання експерименту полягали у формуванні в учнів розуміння сутності громадянськості та ознайомлення з видатними українськими митцями, їх творами, вихованні почуття любові та гідності за свою Батьківщину; розвитку в молодших школярів почуття нерозривності з Батьківщиною.

Також, проведено експериментальну перевірку педагогічних умов формування громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва заявлених у розділі 2.1 на базі Закладу загальної середньої освіти І-ІІІ ступенів № 2 Тростянецької міської ради Сумської області водночас у двох

других класах: в експериментальному 2-А класі (ЕК) – згідно розробленої нами методики, та контрольному 2-Б класі (КК) – відповідно освітній програмі початкової школи і типовими навчальними планами. Впровадження педагогічних умов здійснювалося на чотирьох взаємопов'язаних етапах: *когнітивному, мотиваційно-ціннісному, діяльнісному та особистісному.*

Когнітивний етап спрямовувався на виявлення усвідомлення та міцності знань молодших школярів про державу, народ, правила колективного життя в суспільстві, культурні норми, моделі поведінки, демократичні свободи; оволодіння громадянською культурою; здатність до порозуміння, співпраці; самостійність у реалізації поставлених завдань; створення фундаменту для подальшого розвитку інтересу до національних цінностей, творів різних видів мистецтва, музичної скарбниці українських сучасних виконавців та композиторів-класиків, дитячого музичного фольклору, народно-пісенної творчості, мистецької ігрової діяльності.

Головними завданнями цього етапу були:

- ознайомлення з базовими поняттями громадянської компетентності;
- активізація інтересу до українських творів мистецтва та культурної спадщини рідного краю;
- знайомство школярів з найкращими зразками різних видів українського мистецтва.

Розв'язання цих завдань передбачало використання методів та прийомів, спрямованих на поетапне формування громадянської компетентності на основі мистецької творчої діяльності дітей (бесіди, розповіді, прослуховування музики, розучування пісень тощо); вивчення передового педагогічного досвіду з даного питання; використання інформаційно-комунікаційних технологій (презентації, відео тощо); розробка творчих завдань патріотичного спрямування.

Для формування громадянської компетентності засобами мистецтва на даному етапі дослідження в освітньому процесі експериментального 2-А класу

використовувались інноваційні методи і прийоми роботи, що мають специфіку, зумовлену особливостями художньо-пізнавальної діяльності, а саме: проведення бесід, перегляд мультфільмів, заняття репетиції тощо.

Мотиваційно-ціннісний етап передбачав формування в учнів громадянської позиції, здатність орієнтуватися у ситуації громадянського вибору, готовність до участі в суспільному житті, контролю своєї діяльності, соціальні й комунікативні вміння взаємодії із соціальним оточенням: лідерство, відповідальність, вміння обґрунтовувати власну позицію, робити свідомий вибір; формування загальнолюдських цінностей, толерантність, любов до рідної мови, культури, мистецької спадщини, історії свого народу.

Основними завданнями на цьому етапі були:

- засвоєння певного обсягу знань щодо сутності громадянської компетентності та мотивації практичного використання отриманих знань в повсякденному житті молодших школярів;
- оволодіння деякими навичками мистецької діяльності;
- уміння сприймати, оцінювати твори українського мистецтва та усвідомлювати їх історичну цінність;
- підвищення рівня обізнаності в різних видах мистецтва, формування мотивації опановувати та популяризувати їх у майбутньому;
- формування мотивації щодо оволодіння громадянською компетентністю в освітньому процесі молодших школярів.

Отже, на цьому етапі дослідження ми обґрунтували доцільність застосування наступних методів і прийомів роботи: інтерактивні вправи, творчі проєкти, вікторини, концерти, інсценізація казок, фольклорні свята, пісенні конкурси, музичні вікторини, бесіди, розповіді, ігрова діяльність тощо.

Діяльнісно-рефлексивний етап був спрямований на розвиток вмінь учнів початкової школи формувати та аргументовано відстоювати власну позицію, здатність критично аналізувати інформацію, здатність до соціальної комунікації, вміння співпрацювати в команді, дотримуватися правил та норм

поведінки у класному колективі та позашкільному оточенні; уміння усвідомлювати, аналізувати, обґрунтовувати, висловлювати власні враження, проявляти емоції щодо сприймання українських творів мистецтва, реалізація власного творчого, креативного, імпровізаційного потенціалу учнів початкових класів.

Основними завданнями цього етапу експерименту були:

- творче та креативне застосування знань, набутих у процесі оволодіння навичками мистецької діяльності;
- активація та розвиток громадянської компетентності через твори мистецтва;
- рефлексія опанованого матеріалу на попередніх двох етапах експерименту за допомогою інноваційних методів і прийомів навчання.

Реалізація цих завдань відбувалася переважно в процесі музичних занять, уроків образотворчого мистецтва, виховних мистецьких заходів, музичних ранків, свят, розучування дитячих опер, музичних казок, імпровізації, театралізації та інсценізації пісень, концертів, пісенних конкурсів, майстер-класів, екскурсій тощо.

В процесі діяльнісно-рефлексивного етапу дослідження нами використовувались такі форми роботи: гра-подорож, ігри-драматизація, гра-розвага, рухливі ігри з піснями і танцями, музична вікторина, проєктна діяльність, мистецькі вправи, інтерактивні методи тощо.

Провідними засобами *особистісного етапу* експерименту дослідження було використання проєктних технологій, конкурсів, вікторин, акцій, флешмобів мистецького спрямування направлених на формування громадянської компетентності молодших школярів.

Головними завданнями цього етапу експерименту були:

- вміння орієнтуватися в ситуації та приймати відповідні рішення;
- готовність до компетентної участі в суспільному житті;
- толерантне ставлення та культура поведінки до оточуючих;

- формування лідерських якостей та командної роботи;
- контроль своєї діяльності та самонавчання.

Втілювалися ці завдання в переважній більшості в процесі позакласної роботи, а саме: організація суспільних акцій, круглих столів, флешмобів, конкурсів, освітньо-виховних проєктів, виставок, екскурсій, концертів тощо.

Таким чином, у процесі реалізації авторської методики на різних етапах дослідження були використані групи методів і прийомів формування громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва:

- методи формування громадянської свідомості особистості: бесіда, розповідь, діалог;
- методи формування досвіду громадянської поведінки: виховні справи, інсценізації;
- стимулюючі методи: заохочення, змагання, мотивації, підтримки, самоаналізу й самооцінки;
- методи творчої діяльності – малювання, гра, інсценізація, цілеспрямоване стимулювання та активізація мистецько-творчої діяльності молодших школярів [77].

Після використання методів і прийомів стимуляції розвитку громадськості у молодших школярів на основі творів мистецтва значно піднялися особистісно-ціннісні показники, що свідчить про високий рівень громадянської компетентності, а також знизилися показники байдужості, нерозуміння творів мистецтва, показники інтересу до низькоякісних течій в мистецтві.

Апробація нашої методики передбачала використання методів «Малюємо асоціації» тощо, інсценізацію казок, розучуванні танців і пісень, вправ «Сила квітів», «Малюємо героя» «Карта з гербів і прапорів областей України», прийому «Карта міст», гри «Зупинка – переправа»; проведення музичної вікторини «Українська народна пісня у моєму житті», конкурсу малюнків «Я малюю Україну», флешмобу «Одягни вишиванку» тощо.

На констатувальному етапі експерименту нами була проведена діагностика сформованості громадянської компетентності у молодших школярів засобами мистецтва за фрагментарним (низький), емоційно-формульним (середній) та особистісно-поведінковий (високий) рівнями (див. рис. 2.4, 2.5).

Результати контрольного зрізу засвідчили, що впровадження нашої методики та реалізація педагогічних умов активізації громадянського виховання на творах українського мистецтва дітей молодшого шкільного віку в початковій школі сприяло підвищенню рівня громадянської компетентності дітей та їх зацікавленості до означеної діяльності. Так, зафіксовано збільшення кількості дітей з особистісно-поведінковим (високим) рівнем громадянської компетентності, за результатами анкетування вчителів – з 14% до 39%, за результатами опитування батьків – з 4% до 28%. Натомість, значно зменшилась кількість учнів з фрагментарним (низьким) рівнем – з 33% до 14% вважають вчителі та з 48% до 16% на думку батьків. Емоційно-формульальний (середній) рівень громадянської компетентності має однакова кількість дітей за результатами анкетування вчителів, у той час як батьки вважають, що таких дітей стало значно більше з 48% до 56%.

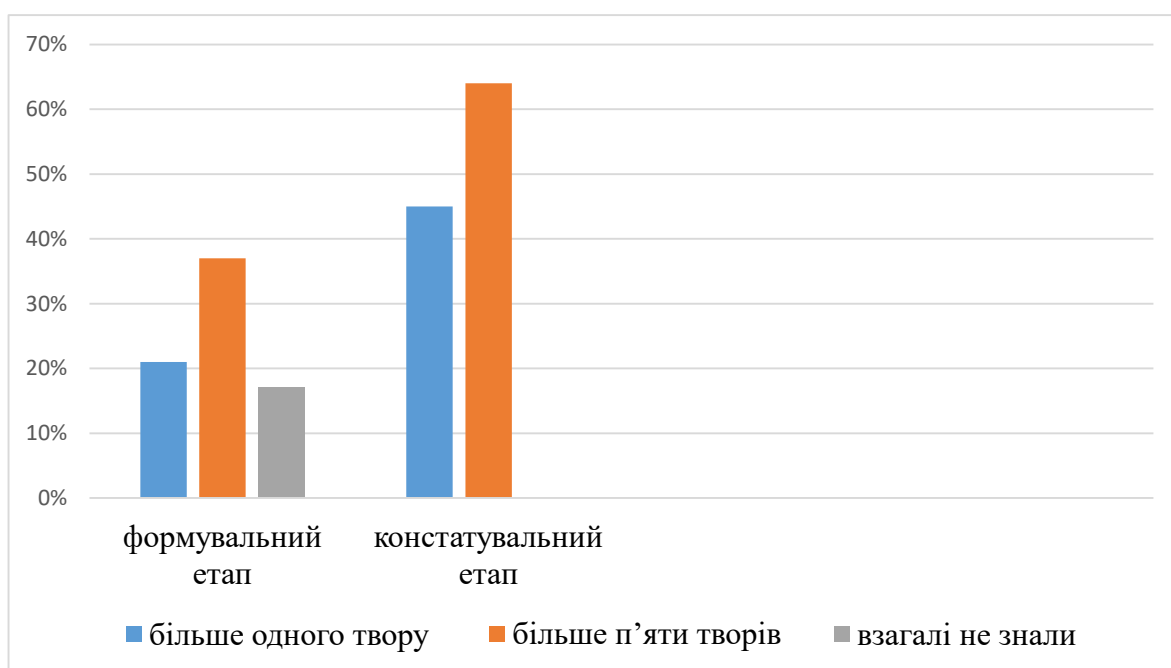

Рис. 2.6. Рівень знань творів українського мистецтва дітьми молодшого шкільного віку на формульальному та констатувальному етапі експерименту

Рівень знань засобів українського мистецтва дітьми молодшого шкільного віку, також, дав позитивну динаміку (див. рис. 2.6): якщо на початковому етапі експерименту 21% учнів знали більше одного твору, то на заключному етапі – 45%, більше п'яти творів на початку – 37%, після – 64%, зовсім не знали творів українського мистецтва – 17%, після проведення експерименту таких учнів немає.

Під час апробації авторської методики було помічено, що успіх формування громадянської компетентності дітей молодшого шкільного віку засобами мистецтва ґрунтується на оптимістичному прогнозуванні творчих можливостей дітей шляхом залучення їх до самореалізації в процесі ігрової діяльності, а саме: інсценізації пісень, створення музичних казок, театралізація українських казок з використанням пісень, розучування фрагментів дитячих опер, проведення музичних конкурсів та флешмобів з використанням суміжних мистецтв тощо.

Отже, одержані в процесі дослідження якісні та кількісні результати дозволяють стверджувати про дієвість запропонованої методики формування громадянської компетентності молодших школярів засобами комплексу мистецтв. Таким чином, впровадження запропонованих нами методів і прийомів та реалізація педагогічних умов в освітньому процесі початкової школи сприятиме значному поліпшенню рівня громадянської компетентності молодших школярів та прояву їх творчих здібностей в процесі мистецької діяльності, інтересу до українського мистецтва, активізації креативного мислення, формуванню практичних навичок реалізації громадянської компетентності в повсякденному житті, розвитку та реалізації творчих здібностей дітей. У результаті роботи за запропонованою нами методикою учні експериментального класу продемонстрували позитивну динаміку та розвиток естетичного сприймання, зріст творчих здібностей тощо. Результати контрольного зрізу в класі, який працював за програмами початкової школи без стимулювання і активізації свідчать про те, що формування громадянської

компетентності та зацікавленість суб'єктів дослідження творами мистецтва зростає, але повільно.

За результатами дослідження, процес формування громадянської компетентності у молодших школярів засобами мистецтва відбувається дуже повільно, саме з цією метою нами й була розроблена експериментальна методика, у процесі якої були використанні засоби різних видів мистецтва. Після проведення констатувального етапу експерименту, за результатами анкетування вчителів на 19% зменшилась кількість дітей з фрагментарним (низьким) рівнем громадянської компетентності та на 25% збільшилась кількість учнів з особистісно-поведінковим (високим) рівнем, за результатами опитування батьків то значно підвищився рівень сформованості громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва, а отже з фрагментарним (низьким) рівнем учнів стало на 32% менше, а з особистісно-поведінковим (високим) рівнем на 24% більше. Такі результати засвідчили ефективність проведеного нами експериментального дослідження.

ВИСНОВКИ

1. З'ясовано, що зарубіжні та вітчизняні дослідники у своїх працях розкривають різні аспекти заявленого нами питання, але більшість науковців спрямовані на пошуки нових методів та прийомів формування громадянської компетентності школярів, у той час як використання засобів мистецтва, які впливають на формування громадянської компетентності в учнів початкової школи є малодосліджуваною і потребує розробки.

Проаналізувавши дефініції таких визначень, як «компетентність», «компетентнісний підхід», «громадянська компетентність», «мистецтво» тощо, ми дійшли висновку, що розуміння сутності поняття формування громадянської компетентності засобами мистецтва включає обізнаність молодших школярів в національній мистецькій сфері, спроможність до ефективного застосування своїх знань в житті.

Проведений нами аналіз та узагальнюючи думку науковців, щодо підходів до структурування громадянської компетентності молодших школярів нами визначено її основні складові: когнітивну, мотиваційно-ціннісну, діяльнісну та особистісну, які наділені певним змістом. Зважаючи на той факт, що об'єктом нашого дослідження є громадянська компетентність молодших школярів засобами мистецтва, встановлено, що особливістю завдань громадянської освіти в початковій школі є створення педагогічних умов для формування елементарних знань про державу, закони, права і відповідальність людини і громадянина, основні моральні цінності і норми поведінки. Оптимізації розвитку громадянської компетентності молодших школярів слугує використання в освітньому процесі різноманітних методів і прийомів. Сукупність складових та визначення проявів сформованості громадянської компетентності молодших школярів уможливило побудувати модель, компоненти якої направлені на досягнення поставленої мети нашого дослідження.

2. Для формування громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва ми вважаємо важливим є створення відповідних педагогічних умов, а саме:

- зміцнення мотиваційної основи патріотичного сприймання дітьми творів мистецтва з врахуванням їх психофізіологічних, вікових та індивідуальних особливостей;
- створення сприятливого, доброзичливого середовища в освітньому процесі початкової школи;
- реалізація системного компетентнісно-інтеграційного підходу до організації освітньої діяльності учнів початкової школи;
- збагачення творчого потенціалу молодших школярів у процесі залучення їх до позакласної мистецької діяльності;
- опора на повсякденний досвід дітей та родинні зв'язки;
- співтворчість та толерантність учителя і учнів.

Отже, аналіз проблеми дозволяє стверджувати, що одною з важливих педагогічних умов ефективності формування громадянської компетентності є чітке визначення його цілей, яке повинно враховувати загальні освітні завдання, розвиток і виховання учнів, а також умови забезпечення освітнього процесу та фахову підготовку вчителя.

Також, успішність виховного впливу засобів мистецтва з метою формування громадянської компетентності учнів початкової школи залежить від арсеналу методів та прийомів навчання, які застосовує вчитель в освітньому процесі. У ході експериментального дослідження на базі Закладу загальної середньої освіти I-III ступенів № 2 Тростянецької міської ради Сумської області в освітньому процесі 2-А класу нами було використано: метод «Малюємо асоціацію», вправи «Сила квітів», «Малюємо героя», «Карта з гербів і прапорів областей України», перегляд мультфільмів із серії «Просто про складне», прийом «Карта міст», гру-подорож «Ой заграйте дударики»; гру «Зупинка – Переправа», проведена музична вікторина «Українська народна пісня в моєму

житті», фольклорне свято, проєктна діяльність «Природа в українській народній пісні», «Колискові наших мам», «Квіти в українській пісні», «Материнські обереги», «Чарівний світ народної казки», «Зимова обрядова фантазія», бесіду за круглим столом «Я – громадянин України», конкурс малюнків «Я малюю Україну», вікторину «Я люблю Україну», проєкт «Видатні українці», флешмоб «Одягни вишиванку», суспільну акцію «Очистимо місто від сміття», родинне свято «Мама, тато, я – міцна сім'я».

3. З метою визначення рівня сформованості громадянської компетентності молодших школярів та орієнтація їх у творах мистецтва патріотичного спрямування на формувальному та констатувальному етапах експерименту нами було проведено анкетування вчителів початкових класів (8 осіб), опитування батьків молодших школярів (20 осіб) та тестове обстеження учнів (40 осіб) на базі Закладу загальної середньої освіти I-III ступенів № 2 Тростянецької міської ради Сумської області. Доцільність оцінки сформованості громадянської компетентності в учнів початкової школи було визначено на трьох рівнях, а саме: фрагментарному (низький), емоційно-формульованому (середній), особистісно-поведінковому (високий).

Результати анкетування вчителів та опитування батьків на формульованому етапі експерименту засвідчили низький рівень сформованості громадянської компетентності та слабкої орієнтації у творах українського мистецтва учнів початкових класів. На констатувальному етапі експерименту результати контрольного зрізу показали, що впровадження запропонованої нами методики, а саме реалізація педагогічних умов та використання методів і прийомів активізації громадянського виховання на творах українського мистецтва дітей молодшого шкільного віку в початковій школі сприяло підвищенню рівня громадянської компетентності дітей та їх зацікавленості до означеної діяльності. Так, зафіксовано збільшення кількості дітей з особистісно-поведінковим (високим) рівнем громадянської компетентності, за результатами анкетування вчителів – з 14% до 39%, за результатами

опитування батьків – з 4% до 28%. Натомість, значно зменшилась кількість учнів з фрагментарним (низьким) рівнем – з 33% до 14% вважають вчителі та з 48% до 16% на думку батьків. Емоційно-формувальний (середній) рівень громадянської компетентності має однакова кількість дітей за результатами анкетування вчителів, у той час як батьки вважають, що таких дітей стало значно більше з 48% до 56%.

Тестові обстеження учнів на формувальному етапі експерименту засвідчили про низький рівень обізнаності школярів у творах українського мистецтва, 71% дітей отримували емоційно-патріотичні враження завдяки засобам масової інформації. У той час, як на констатувальному етапі експерименту рівень знань засобів українського мистецтва дітьми молодшого шкільного віку дав позитивну динаміку: з 21% до 45% учнів знали більше одного твору, більше п'яти творів з 37% до 64%, зовсім не знали творів українського мистецтва з 17% до 0%.

Отже, одержані в процесі дослідження якісні та кількісні результати дозволяють стверджувати про дієвість запропонованої нами методики, яка включає використання комплексу методів і прийомів, як в освітній діяльності початкової школи, так і позакласній роботі молодших школярів що, в свою чергу, впливаю на формування громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва. Проведена робота не вичерпує всіх аспектів проблеми формування громадянської компетентності молодших школярів засобами мистецтва й засвідчує необхідність її подальшої розробки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аблицов В. Г. Ольжич Олег. Український Все-Світ. Т. 1. Київ: КИТ, 2011. С. 280–282.
2. Андрухей М. Р. Формування громадянської компетентності молодших школярів на уроках рідної мови. *Дошкільна освіта: від традицій до інновацій*: матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф., м. Суми, 27 листопада 2020 р. Суми: Сум ДПУ імені А. С. Макаренка, 2020. С. 12–15.
3. Андрухей М. Р. Формування громадянської компетентності молодших школярів засобами фольклору на уроках рідної мови. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/11851/1/%d0%90%d0%bd%d0%b4%d1%80%d1%83%d1%85%d0%b5%d0%b9%20%d0%9c%d0%a0%202.pdf> (дата звернення: 17.10.2023).
4. Антонова О. Є., Маслак Л. П. Європейський вимір компетентнісного підходу та його концептуальні засади. *Професійна педагогічна освіта: компетентнісний підхід*: монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. С. 81–109.
5. Архів Стенфордської енциклопедії філософії. Осінній випуск 2018 року. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/art-definition/> (дата звернення: 26.11.2022).
6. Басюк Н. А. «Людина і світ» з методикою викладання у початковій школі: навчально-методичний посібник. Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2010. 96 с.
7. Баштова І. І. Реалізація національно-патріотичного виховання на уроках української мови та літератури. URL: <https://vseosvita.ua/library/realizatsiia-natsionalno-patriotichnoho-vykhovannia-na-urokakh-ukrainskoi-movy-ta-literatury-664924.html> (дата звернення: 05.10.2023).
8. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ: Либідь, 2003. 280 с.

9. Бех І. Д. Компетентнісний підхід у сучасній освіті. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. праць. Київ, 2002. С. 6–12.
10. Бех І. Д. Психолого-педагогічні умови виховання у молоді громадянськості. *Громадянське виховання молоді в умовах трансформації суспільства*: зб. наук. ст. Черкаси, 1998. с. 142.
11. Бех І. Д. Теоретико-прикладний сенс компетентнісного підходу у педагогіці. Київ: Виховання і культура. №12 (17, 18). 2009. С. 5–7.
12. Бібік Н. Компетентність і компетенції у результатах початкової освіти. *Початкова школа*. 2010. № 9. С. 1–4.
13. Богуш А. Педагогічні виміри Василя Сухомлинського в сучасному освітньому просторі: монографія. Київ: Видавничий Дім «Слово». 2008. 276 с.
14. Буйдіна О., Жабенко Л., Канівець З., Крилевець М. Методичні рекомендації щодо запровадження наскрізної змістової лінії «Громадянська відповідальність» у початковій школі. Київ, 2018. 26 с.
15. Ващенко Г. Темперамент та емоції: твори. Київ, 2003. С. 17–26.
16. Велика дидактика. Закони добре організованої школи. Я. А. Коменський / Коваленко Є. І. Історія зарубіжної педагогіки: хрестоматія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Є. І. Коваленко, Н. І. Белкіна ; М-во освіти і науки України, Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. К.: Центр учбової літ-ри, 2006. С. 155–185.
17. Вербицька П. В. Понятійний апарат громадянського виховання особистості. *Вісник Житомирського державного університету*. Вип. 43. Педагогічні науки. 2009. С. 39–44.
18. Виховання громадянина-патріота засобами української пісні на уроках вокалу: методичні рекомендації «Виховання громадянина-патріота». URL: <https://naurok.com.ua/metodichni-rekomendaci-vihovannya-gromadyanina-patriota-356536.html> (дата звернення: 10.09.2023).

19. Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D1%87%D0%BE%D0%BA> (дата звернення: 11.07.2023).

20. Гагарін М. Виховний потенціал українського фольклору щодо розвитку особистості. *Наука, освіта, суспільство очима молодих*: матер. XI Міжн. наук.-практ. конф. Рівне: РВВ РДГУ. 2018. 356 с. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/2393/1/Gagarin%20M_potenti (дата звернення: 15.10.2023).

21. Голінська Т. М. Поліхудожній розвиток молодших школярів засобами інтеграції мистецтв. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки*: зб. наукових праць / редкол.: Т. І. Сушенко (відпов. ред.) та інші. Вип. 26. Київ-Запоріжжя: ЗПК, 2002. С. 415–419.

22. Головань М. С. Компетенція та компетентність: порівняльний аналіз понять. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2011. № 8 (18). С. 224–234.

23. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.

24. Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5-9 клас. Посібник для вчителя / Рафальська М., Боярчук О., Герасим Н. та ін. Київ, 2017. 136 с.

25. Дворський Г. І., Чепіга С. Г. Вплив освітньо-музичного середовища на розвиток особистості школяра. *1025-річчя історії освіти в Україні: традиції, сучасність та перспективи*: збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції. 22.05.2014, м. Київ. С. 93–101.

26. Дерев'янка Н. Теоретичні засади формування громадянської культури школярів / за ред. Костіва В.; М-во освіти і науки України; Прикарпат. ун-т імені В. Стефаника. Івано-Франківськ: Плай, 2002. 199 с.

27. Державний стандарт базової середньої освіти затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 р. № 898. 472 с.

28. Державний стандарт початкової освіти затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.11.2022).

29. Доміна В. В. Формування громадянської компетентності молодших школярів у контексті національно-патріотичного виховання: методичний посібник. Хмельницький: ХГПА, 2014. 132 с.

30. Естетичне виховання молодших школярів на уроках читання. URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/01001rsd-9a37.docx.html> (дата звернення: 14.09.2023).

31. Жадан І. В. Громадянська компетентність: соціальні очікування і реальності: монографія. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної соціальної та політичної психології. Кропивницький, 2022. 110 с.

32. Забезпечення формування громадянської компетентності у сучасному змісті шкільної освіти (Підсумковий документ робочої групи з розробки планів і програм проекту «Громадянська освіта – Україна». *Історія в школах України*. 2006. № 8. С. 5.

33. Завалевський Ю. І., Прокопович Ю. А., Сагарда В. В. Громадянська освіта і громадянське виховання в закладах освіти: наук.-метод. рекомендації. Чернівці: Букрек, 2004. 47 с.

34. Зязюн І. А. Виховання естетичної культури школярів: навч. посібн. Київ: ІЗМН, 1998. 156 с.

35. Киричук О. В. Конвенція виховання підростаючих поколінь суверенної України. *Рідна школа*. 1991. №5. С. 3–6.

36. Коваль Т. Виховання молодших школярів засобами української народної пісні в умовах Нової української школи. *Актуальні питання*

гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Том 3. № 27. 2020. С. 107–111.

37. Ковальська К., Яценко Л. Організація навчально-дослідної роботи з екологічного краєзнавства учнів загальноосвітньої школи. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/926> (дата звернення: 17.09.2023).

38. Ковальчук І. П. Шляхи формування громадянської компетентності молодшого школяра в сучасній освіті крізь призму педагогічних ідей В. О. Сухомлинського. URL: <http://cmsps.edukit.kr.ua/Files/downloads/%D0%9A%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%86.%D0%9F..doc> (дата звернення: 03.09.2023).

39. Колеснік І. С. Значення національної української мови у вихованні дітей. URL: <https://hfks.org.ua/novini/znachennya-naconalno-ukransko-movi-u-vihovann-dtej/> (дата звернення: 12.08.2023).

40. Компетентнісний підхід у сучасній українській освіті: світовий досвід та українські перспективи / під заг. ред. О. Овчарук. Київ: «К.І.С.», 2004. С. 23.

41. Компетентнісний підхід до підготовки педагогів у зарубіжних країнах: теорія та практика: монографія / Н. М. Авшенюк, Т. М. Десятов, Л. М. Дяченко, Н. О. Постригач, Л. П. Пуховська, О. В. Сулима. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. 280 с.

42. Концепція Нової української школи: ухвалена рішенням колегії МОН 27.10.2016 р. 40 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 23.11.2022).

43. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. 10 с. URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/KONTSEPTSIYA-ROZVYTKU-GROMADYANSKOYI-OSVITY-V-UKRAYINI.pdf>. (дата звернення: 07.02.2023).

44. Кравцов В., Кравцова Т. Теоретичні засади формування громадянської компетентності майбутнього соціального педагога. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. Вип. 103. С. 27–35.
45. Культурна дипломатія Симона Петлюри: триумф української пісні в Європі. URL: [https://lb.ua/culture/2016/08/11/342333_kulturna_diplomatiya_simona.html#:~:text=\(дата звернення: 12.07.2023\)](https://lb.ua/culture/2016/08/11/342333_kulturna_diplomatiya_simona.html#:~:text=(дата%20звернення%3A%2012.07.2023).).
46. Кучер О. А. Формування громадянської компетентності учнів профільних класів засобами варіативних суспільствознавчих предметів: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 2014. 252 с.
47. Левицька В. А., Денесюк О. А. Вплив мистецтва на формування національно-патріотичних почуттів особистості. *Молодий вчений*. № 12.1 (64.1) грудень, 2018. С. 5–8.
48. Лісовська А. А. Компетентнісний підхід у змісті початкової освіти. *Наукове мислення, 2022*: матеріали п'ятнадцятої всеукраїнської практично-пізнавальної інтернет-конференції. URL: <http://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/45-p-yatnadtsyata-vseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya> (дата звернення: 17.11.2022).
49. Мартиненко С. М. Діагностична діяльність майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика: монографія. Київ, 2008. 434 с.
50. Марущак О. М. Поняття компетентності у педагогічній діяльності. *Креативна педагогіка*: наук.-метод. журнал. Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки «Полісся». Житомир, 2016. Вип. 11. С. 97–108.
51. Масол Л. М. Методика навчання мистецтва у початковій школі. Харків: Центр навч. літератури. 2006. 256 с.
52. Медведева О. Р. Естетичне виховання молодших школярів у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи. *Наукові праці ДонНТУ*. Серія: педагогіка, психологія і соціологія. 2012. № 11. С. 12–14.

53. Михайліченко М. В. Громадянська компетентність майбутніх учителів: навч. посібник. Київ-Тернопіль: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. 128 с.
54. Михайлова Л. Науково-методичний посібник для керівників шкіл, педагогів, студентів педагогічних спеціальностей. Харків: в-во «Точка», 2004.
55. Мицюк Н. І. Формування патріотизму в учнів початкової школи засобами народного мистецтва. URL: <https://sno.udpu.edu.ua/index.php/naukovo-metodychna-robota/99-problemy-i-perspektyvy-rozvytku-osvity-khkhi-stolittia-11-12-lystopada-2020-roku/552-formuvannya-patriotizmu-v-uchniv-pochatkovoji-shkoli-zasobami-narodnogo-mistetstva> (дата звернення: 15.10.2023).
56. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка. Навчальний посібник. 5-е видання, доповнене і перероблене. Київ, 2007. 656 с.
57. Навчаючи навчаюсь – громадянська компетентність вчителя і учня. URL: <https://oplatforma.com.ua/article/1251-navchayuchi-navchayus-gromadyanska-kompetentnst-vchitelya-ta-uchnyu> (дата звернення: 24.09.2023).
58. Нагач М. В. Підготовка майбутніх учителів у школах професійного розвитку в США: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Київ, 2008. 21 с.
59. Нестеренко Т. Громадянська компетентність учнів як складова громадянської освіти в початковій школі. *Наукові записки*. Серія: Педагогіка. № 4. 2009. С. 180–183.
60. Ніколюк Н. Формування громадянської компетентності учнів початкової школи. *Формування громадянської компетентності учнів та вихованців дошкільних навчальних закладів*: матеріали Інтернет-конференції. 25–31.01.2016 р. URL: https://gromadjangayvoron.blogspot.com/2016/01/blog-post_9.html (дата звернення: 27.09.2023).
61. Овчарук О. В. Характеристики освіти для демократичного громадянства: європейський контекст. *Пост методика*. 2013 (3). URL: <http://lib.iitta.gov.ua/1103/> (дата звернення: 07.02.2023).

62. Олійник А. В. Наскрізнi змістові лінії Нової української школи. URL: <https://naurok.com.ua/naskrizni-zmistovi-lini-novo-ukra-nsko-shkoli-80964.html> (дата звернення: 29.09.2023).
63. Основні принципи організації уроку музики. *Вища освіта в Україні*. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/pedagog/14568/> (дата звернення: 14.10.2023).
64. Павелків Р. В. Віковапсихологія. Київ: Кондор, 2011. 469 с.
65. Підлєсна Ю. Е. Громадянська компетентність у сучасному суспільстві: політологічні аспекти: автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.01. Харків, 2006., 20 с.
66. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 18.
67. Приблуда Т. І. Формування громадянської компетентності у виховній системі школи. URL: http://klyntsischool.edukit.kr.ua/informaciya_pro_zaklad/pedagogichnij_kolektiv/pribluda_tatjana_ivanivna/formuvannya_gromadyansjkoj_kompetentnosti_u_vihovnij_sistem_i_shkoli/ (дата звернення: 15.08.2023).
68. Про культуру: Закон України від 14.12.2010 р. № 2778-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> (дата звернення: 05.02.2023).
69. Про освіту: Закон України від 16.07.2019 р. № 10-р/2019. Дата оновлення: 01.01.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/> (дата звернення: 09.04.2023).
70. Психологія молодшого школяра (зрілого дитинства). URL: <https://studentam.net.ua/content/view/3153/97/> (дата звернення: 14.11.2023).
71. Ремех Т. О. Сутність і структура громадянської компетентності учня Нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 34–41.
72. Розвиток громадянської компетентності учнів Нової української школи: перший цикл початкової школи. URL:

http://www.ussf.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=144:rozv-tytok-hromadianskoi-kompetentnosti-uchniv-novoi-ukrainskoi-shkoly-pershii-tsykl-pochatkovoi-shkoly&catid=8&Itemid=115#:~:text=% (дата звернення: 17.09.2023).

73. Ростовський О. Методика викладання музики в початковій школі. Тернопіль, 2001, 2011 с.

74. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти: посібник для вчителів і методистів почат. навчання. 2-ге вид., доповн., переробл. Київ: Богданова А. М., 2009. 226 с.

75. Сіпліва М. О. Особливості формування громадянської компетентності у дітей молодшого шкільного віку. *Освіта XXI століття: професійно-педагогічний аспект*: зб. наук.-метод. праць студ. магістратури. 2011 р. С. 213–216.

76. Словник іншомовних слів / уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. Київ: Наукова думка, 2000. 680 с.

77. Словник української мови: в 11 т. / ред. колег. І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1973. Т. 4. 840 с.

78. Смагіна Т. М. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 2007. 267 с.

79. Собко Т. В. Мистецтво: навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: https://taisiasobko.blogspot.com/2021/02/blog-post_11.html (дата звернення: 24.10.2023).

80. Сухомлинська О. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей. *Шлях освіти*. 2002. № 4. С. 13–18.

81. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. Київ: Рад. шк., 1970.

82. Сухомлинський В. О. Сто порад учителеві. Київ: Радянська школа, 1988. 310 с.

83. Тодосієнко Н. Л. Застосування комплексу мистецтв як засобу формування естетичного сприймання молодших школярів у позакласних формах роботи. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 14. Теорія і методика мистецької освіти. Вип. 26. Київ, 2019. С. 152–158.
84. Українська фольклористика: Історія, теорія, практика / за заг. ред. М. Дмитренко; НАН України; Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології імені М. Рильського. Київ: Редакція часопису «Народознавство», 2001. 576 с.
85. Українські народні думи та пісні: збірник для серед. та старш. шкільн. віку / упор. О. Таланчук. Київ: Веселка, 1990. С. 9.
86. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис. 2002. С. 380–381.
87. Формування громадянської компетентності молодших школярів в позакласній діяльності. URL: <https://naurok.com.ua/stattya-formuvannya-gromadyansko-kompetentnosti-molodshih-shkolyariv-v-pozaklasniy-diyalnosti-131698.html> (дата звернення 19.10.2023).
88. Формування громадянської компетентності на уроках біології та хімії. URL: <https://urok.osvita.ua/materials/upbring/60138/attachment-download/24311/> (дата звернення: 12.11.2023).
89. Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів / укладач Степанова Н. М. Черкаси, 2014. 42 с.
90. Формування у молодших школярів естетичних почуттів на уроках класного читання. URL: <https://smekni.com/a/176449/formuvannya-u-molodshikh-shkolyarv-estetichnikh-pochuttv-na-urokakh-klasnogo-chitannya/> (дата звернення: 14.09.2023).
91. Химинець В. В., Кірик М. Ю. Інновації в початковій школі. Тернопіль: Мандрівець, 2009. 312 с.

92. Шевчук Т. С. Методичні матеріали до модуля «Методичні аспекти викладання регіонального блоку інтегрованого курсу «Мистецтво». Ізмаїл, 2020. 83 с.

93. Шуть М. М. Формування творчих умінь молодших школярів засобами музичних ігор у навчальному процесі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.09. Харків, 2010. 238 с.

94. Щекатунова Г. Д. Реалізація компетентнісного підходу у вимірі сьогодення URL: <http://klovsky77.com.ua/23-naukova-robota/> (дата звернення: 05.08.2023).

95. Щербань П. Формування духовної культури особистості. *Рідна школа*. 1999. № 7–8. С. 23–29.